

Martijn van den Berge,
Marten Middeldorp, Francine Burema

Kansen zonder grenzen?

Verkenning van kansen voor grensregio's

Eindredactie: Nadine van den Berg

Atlas voor gemeenten
Captial C, 4^e etage
Weesperplein 4
1018 WZ Amsterdam

E info@atlasvoorgemeenten.nl
I www.atlasvoorgemeenten.nl

© Atlas voor gemeenten, Amsterdam, 2020

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Kansen zonder grenzen?

Verkenning van kansen voor grensregio's

Inhoud

Bevindingen	7
1 Aanleiding, achtergrond en aanpak	12
2 (Grens)regio's in beeld	18
2.1 Bevolkingsontwikkeling	18
2.2 Banen- en arbeidsproductiviteitsgroei	21
2.3 Sectorspecialisaties	26
2.4 Werkloosheid en arbeidsparticipatie	28
2.5 Opleidingsniveau	31
2.6 Voorzieningen	32
3 Kansen voor grensregio's	36
3.1 Bereikbaarheid van banen	36
3.2 Economische complementariteit	40
3.3 Bevolkingsontwikkeling	45
3.4 Mate van stedelijkheid	49
4 Bouwstenen voor een afwegingskader	52
4.1 Naar een typologie van grensregio's	52
4.2 Afwegingskader op hoofdlijnen	60
Literatuur	66
Bijlage 1: Selectie variabelen	68
Bijlage 2: Aangrenzende regio's buitenland	69
Bijlage 3: Sectorspecialisaties	70
Bijlage 4: Sectorspecialisaties industrie	72

Bevindingen

Net als in veel andere landen is er in Nederland een toenemend verschil in de groei van bevolking en economie tussen stedelijke kernregio's enerzijds en de rest van het land anderzijds. Grote steden in Nederland zijn over het algemeen harder gegroeid in bevolking en banen dan regio's die verder gelegen zijn van stedelijke concentraties. Grensregio's nemen hier een bijzondere positie in. De ligging aan de grens leidt tot een aantal nadelen, maar biedt op de langere termijn juist ook kansen: aan de andere kant van de grens lonken een arbeidsmarkt en voorzieningengebied die vooralsnog beperkt worden benut door het bestaan van grensbarrières. Dit roept de vraag op wat de economische kansen voor deze regio's zijn.

Huidige situatie

Grensregio's en zogenaamde krimp- en anticipeergebieden kennen over het algemeen een lagere bevolkingsgroei. In de toekomst wordt voor de meeste grensregio's een krimp van de (beroeps)bevolking voorzien. Ook is er gemiddeld genomen een lagere banengroei, gedeeltelijk te verklaren door een lagere bevolkingsgroei en een relatieve ondervertegenwoordiging van groeiende (diensten)sectoren. Voorts liggen de arbeidsparticipatie, het opleidingsniveau en het voorzieningenaanbod er lager.

Een lagere bevolkings- en banengroei hoeft echter niet te betekenen dat de arbeidsproductiviteit in krimp-, anticipeer- en grensregio's achterblijft. Een perspectief op economische groei is er via een hogere arbeidsproductiviteit wel degelijk. Ook is er geen eenduidige relatie tussen een lagere bevolkingsgroei en werkloosheid: er zijn krimpende regio's met een lage werkloosheid en snelgroeiende stedelijke regio's met een hoge werkloosheid. Hieraan gerelateerd concentreren problemen zich, net als veel kansen, in grote steden. Zo wonen in krimp-, anticipeer- en grensregio's veel minder mensen in 'slechte buurten'.

Kansen over de grens

En er zijn meer perspectieven. Ligging aan de grens biedt namelijk ook kansen. Afhankelijk van de ligging van een regio ten opzichte van steden in België en Duitsland lonken er agglomeratievoordelen aan de andere kant van de grens die momenteel niet worden benut door het bestaan van grensbarrières, zoals verschillen in taal, regelgeving en schoolsystemen. Bij het slechten van grensbarrières zullen in grensregio's het aantal bereikbare banen

en voorzieningen toenemen. Daarmee neemt ook de woonaantrekkelijkheid toe omdat deze voor een groot deel wordt bepaald door het aantal bereikbare banen, het voorzieningenniveau en de hoeveelheid natuurwaarde.

Van de kansen op de arbeidsmarkt aan de andere kant van de grens wordt nog maar weinig gebruikgemaakt. Op dit moment werkt nog geen twee procent van de beroepsbevolking in Zuid-Limburg in het buitenland, terwijl in dat buitenland bijna 74 procent van het aantal banen binnen acceptabele reistijd voor de inwoners van Zuid-Limburg ligt. In Zeeuws-Vlaanderen is dit bijvoorbeeld respectievelijk zeven en tachtig procent en in Twente nog geen één en 43 procent. In hoeverre deze potentie over de grens in de toekomst wordt benut hangt af van de mate waarin grensbarrières worden geslecht. In bovenstaande voorbeelden van Zeeuws-Vlaanderen, Zuid-Limburg en Twente zou het aantal bereikbare banen respectievelijk met 135, 130 en veertig procent toenemen als de grensbarrières met de helft zouden worden geslecht. Dit is echter al erg ambitieus: het is een proces dat zich (vooralsnog) langzaam voltrekt.

De bereikbaarheid van deze (potentiële) banen hangt af van de ligging van steden in België en Duitsland. In regio's waar binnen een straal van vijftig kilometer over de grens een stad met meer dan 100 duizend inwoners ligt, is de bereikbaarheid van banen over de grens hoger. Wel hangt het aantal bereikbare banen af van de afstand waarop deze steden van de grens liggen. Zo ligt Münster binnen vijftig kilometer van Twente maar op relatief grote afstand, waardoor het aantal bereikbare banen relatief lager is dan in de Limburgse regio's en Zeeuws-Vlaanderen.

Aanvullend op het absolute aantal bereikbare banen dienen regio's rekening te houden met de mate van overlap in kennis- en vaardigheden op de arbeidsmarkt, oftewel de economische complementariteit. Als de sectorsamenstelling aan de ene kant van de grens sterk verschilt van die aan de andere kant van de grens zullen werknemers meer moeite hebben om een geschikte baan over de grens te vinden, omdat de meeste banen heel andere vaardigheden vereisen dan die waarover zij beschikken. Een overlap in kennis en vaardigheden biedt naast kansen op de arbeidsmarkt ook kansen voor samenwerking in kennisnetwerken. Als voorbeeld komt de casus van groene waterstof in Noord-Nederland aan bod waar samenwerking wordt gezocht om de kennis van de huidige aardgasindustrie in Nederland en Duitsland te benutten.

Om te kunnen profiteren van het voorzieningenaanbod als winkels, ziekenhuizen en cultuur over de grens geeft de afstand tot een buitenlandse stad binnen een straal van 25 in plaats van vijftig kilometer meer inzicht: de reisbereidheid voor voorzieningen ligt namelijk veel lager dan die voor werk. Het voorbeeld van de Achterhoek laat zien dat die regio zelf niet beschikt over een grote stad, maar dat er binnen een straal van 25 kilometer over de grens evenmin een grote stad ligt. Voor werk zijn deze kansen door de hogere reisbereidheid groter, want dan tellen de banen van Münster mee. Eenzelfde soort redenering gaat op voor Twente bij 25 kilometer en vijftig kilometer door de ligging van Münster. Andere regio's waar de stedelijkheid zich op grotere afstand bevindt, zijn Midden-Noord-Brabant en Zuidoost-Noord-Brabant. Bij de eerste komt Antwerpen binnen bereik bij vijftig kilometer en bij de tweede het Ruhrgebied.

Inzicht in de bevolkingsontwikkeling aan beide kanten van de grens geeft een beeld van de verwachte vraag naar voorzieningen en woningen. Over het algemeen zijn het vooral de regio's met een stad aan zowel de Nederlandse als buitenlandse zijde, waar een groei van de bevolking wordt geprognoseerd. Dit hoeft echter niet altijd zo te zijn. Zo wordt een krimp voorzien in Noord-Limburg en het aangrenzende Ruhrgebied, terwijl deze regio's beschikken over steden met meer dan 100 duizend inwoners. Binnen de Nederlandse grensregio's zijn er meer regio's waar een stad met meer dan 100 duizend inwoners ligt en er krimp wordt voorzien in de regio: Zuid-Limburg, Zuidoost-Drenthe en Twente. Maar in die gevallen is er gemiddeld wel een groei geprognoseerd in de aangrenzende regio's in het buitenland. Dat biedt dus kansen om te profiteren van de (extra) vraag naar bijvoorbeeld woningen en voorzieningen aan de andere kant van de grens.

Afwegingen voor regiospecifiek beleid

De mate waarin zich kansen voordoen en het type kans is afhankelijk van de kenmerken van zowel de Nederlandse regio als die over de grens. De stedelijkheid van de 'eigen regio' en de aangrenzende regio's in het buitenland zijn het uitgangspunt om te komen tot regiospecifiek beleid, zie het onderstaande afwegingskader. Voor een Nederlandse regio waarin geen grote stad is gelegen maar dit wel het geval is aan de andere kant van de grens bestaan er bijvoorbeeld vooral kansen om aantrekkelijker te worden als woonomgeving met een goede bereikbaarheid van banen over de grens. Een voorbeeld hiervan is de toegenomen woonaantrekkelijkheid van Zeeuws-Vlaanderen voor Belgen. Grensregio's met aan beide zijden van de grens een

hoge mate van stedelijkheid kunnen maximaal profiteren van het vergroten van agglomeratievoordelen (*sharing, matching, learning*). Op het gebied van onderwijs en arbeidsmarkt zetten onderwijsinstellingen in Limburg en Duitsland bijvoorbeeld in op een betere *matching*.

Achterland-Stad Aantrekkelijke woonomgeving	Stad-Stad Zwaartepunten benutten
Door toename bereikbare banen over de grens enerzijds en beschikbare rust en ruimte (en lage huizenprijzen) in de eigen regio anderzijds, wordt de regio aantrekkelijk om in te wonen. Door een toename van de bevolking neemt het draagvlak voor voorzieningen toe. De aantrekkingskracht van de regio op bedrijven en (grootstedelijke) voorzieningen is onzeker, omdat de aanzuigende werking van de stad over de grens ook kan leiden tot meer agglomeratie in het voordeel van de stad. Aantrekkelijke woonmilieus met toenemende baankansen over de grens <i>Zeeuws-Vlaanderen, Midden-Limburg, overig Zeeland</i>	De agglomeratie als geheel wordt sterker door toenemende productie- en consumptievoordelen. Er ontstaat meer volume aan <i>input sharing</i> meer toeleveranciers, een grotere arbeidsmarkt, meer potentiële samenwerking etc. Ook is er een betere <i>matching</i> op de arbeidsmarkt omdat het zoekgebied voor bedrijf en werknemer groter wordt. Tot slot zijn er meer kansen om van elkaar te leren via kennisnetwerken (<i>learning</i>). De ‘geamputeerde agglomeratie’ is gelijkmd. <i>Sharing, matching, learning</i> <i>Zuid- en Noord-Limburg, Brabant, Twente</i>
Achterland-Achterland Gezamenlijke leefbaarheidsstrategie	Stad-Achterland Natuurwaarden en stedelijke concentratie
Profiteren van gezamenlijk draagvlak voorzieningen. Door bundeling, samenwerking en uitwisseling verder versterken van dit draagvlak. Ook zijn er (relatief beperkte) kansen om te profiteren van een gezamenlijke arbeidsmarkt. Bundelen voorzieningen en beperkte toename baankansen <i>Delftzijl en omgeving, Oost-Groningen, Achterhoek</i>	Een groter aanbod recreatieve natuur vergroot de aantrekkelijkheid van de woonomgeving in de nabijheid van de centrale stad. De aanzuigende werking van de Nederlandse stad kan leiden tot een toenemende concentratie van banen en grootstedelijke voorzieningen. Sterkere stad met een aantrekkelijker ommeland <i>Zuidoost-Drenthe, Noord-Overijssel, Arnhem-Nijmegen, Midden N-Brabant en Zuidoost N-Brabant</i>

Aanvullende bouwstenen voor een afwegingskader zijn de voorgenoemde componenten bevolkingsontwikkeling, bereikbaarheid van banen en economische complementariteit. Samen met de mate van stedelijkheid ontstaat een totaalbeeld van kansen en afwegingen daarbij (zie voor een overzicht tabel 4.1 in hoofdstuk 4). Dit betreft nadrukkelijk een eerste afweging op hoofdlijnen. Hoewel dit rapport drie casestudy's met voorbeelden uit de beleidspraktijk bevat ter kleuring van de kwantitatieve analyse is het niet bedoeld om uitspraken te doen over de effectiviteit van dit beleid. Uiteindelijk moeten beleidsmaatregelen op meer detail worden getoetst en biedt alleen het monitoren van beleidsexperimenten echt inzicht in de (te verwachten) effectiviteit van maatregelen.

Voorbeelden van *regiospecifieke* beleidsinstrumenten gericht op het slechten van barrières als taal, cultuur en instituties zijn talrijk. Denk daarbij aan taalcursussen, verplichte taalvakken in het (basis)onderwijs in grensregio's, openbaar vervoerverbindingen, het afstemmen van de programmering tussen poppodia, uitwisseling van studenten, afstemming van de regionale arbeidsmarkt, samenwerking tussen zorginstellingen, gezamenlijke onderzoeksprojecten tussen universiteiten en het bevorderen van samenwerking tussen bedrijven.

De kans van slagen hangt tot slot ook af van *generiek* beleid op een hoger schaalniveau. Veel van de culturele en institutionele barrières op de arbeids- en woningmarkt, het onderwijs en de zorg betreffen nationale instituties, zoals afwijkende schoolsystemen en fiscale en administratieve regelgeving. Het gelijktrekken van deze instituties zou het beste bilateraal tussen landen of op Europees niveau via verdergaande Europese integratie kunnen plaatsvinden.

1 Aanleiding, achtergrond en aanpak

In Nederland is net als in veel andere landen sprake van een toenemend verschil in de groei van de (beroeps)bevolking en economie tussen stedelijke kernregio's enerzijds en de rest van het land anderzijds. Deze groeiverschillen zijn vanuit ruimtelijk-economisch perspectief goed te verklaren aan de hand van agglomeratievoordelen die kunnen zorgen voor toenemende meeropbrengsten bij oplopende concentratie van (economische) activiteiten in stedelijke regio's. Vanuit het perspectief van 'de rest van Nederland' roept dit de vraag op wat de economische kansen voor deze regio's zijn en hoe deze te verzilveren. Grensregio's nemen hier een bijzondere positie in: de ligging aan de grens leidt tot een aantal nadelen, maar biedt op de langere termijn juist ook kansen.

Achtergrond

Agglomeratievoordelen dragen bij aan het presteren van bedrijven. De concentraties in stedelijke regio's bieden nabijheid tot een groot aanbod aan gespecialiseerde toeleveranciers, veel afzetmogelijkheden, een gespecialiseerde en grote arbeidsmarkt en een hoge concentratie aan *human capital* waardoor er veel kansen bestaan voor kennisuitwisseling. Door een breed aanbod aan banen zijn de kansen op werk er groter en liggen de lonen in stedelijke agglomeraties hoger, wat ze tot aantrekkelijke plekken maakt om te werken. Samengevat vallen deze effecten onder de noemer *productievoordelen*.

Behalve meer kans op werk en een hoger loon leveren grote agglomeraties huishoudens ook *consumptievoordelen* op, wat Edward Glaeser de *consumer city* noemt.¹ Door de grote kritische massa in agglomeraties ligt het voorzieningenniveau er hoog. De stad biedt een combinatie van een groot en divers aanbod aan cultuur, horeca, winkels – zogenoemde *amenities* – die uniek zijn voor grotere agglomeraties.

De aantrekkelijkheid van plekken om er te wonen en te werken wordt dus mede bepaald door deze agglomeratievoordelen, onder te verdelen in productievoordelen (bereikbaarheid van banen en lonen) en consumptievoordelen (*amenities*). In Nederland vormen de grotere steden en hun directe omgeving een agglomeratie: er is een concentratie van bedrijven, banen en werknemers en het voorzieningenniveau is er hoog. Regio's op

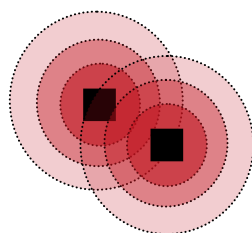
¹ Glaeser, E., Kolko, J., Saiz, A. (2001). Consumer City, in: Journal of Economic Geography 1,1, pp. 27-50.

afstand van dergelijke kerngebieden hebben deze voordelen minder. Dit resulteert in een lagere woonaantrekkelijkheid.²

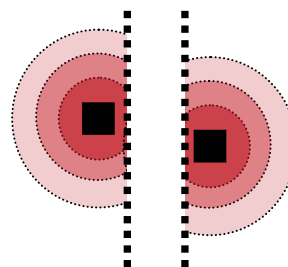
Hoewel grensregio's door hun ligging ten opzichte van andere gebieden in Nederland in het nadeel lijken, zijn er op dit gebied juist ook kansen voor deze regio's. Afhankelijk van de ligging van een regio ten opzichte van steden in België en Duitsland lonken er agglomeratievoordelen aan de andere kant van de grens die momenteel niet worden benut. Marlet e.a. (2014) noemen de situatie van veel grensregio's ook wel 'geamputeerde agglomeratie', verbeeld in figuur 1.1.³ Doordat de grens op dit moment een (psychologische) barrière vormt voor interactie zijn de productie- en consumptievoordelen minder groot dan ze zouden kunnen zijn.

Figuur 1.1: De 'geamputeerde' agglomeratie in grensregio's

Steden en regio's in 'binnenland'

Steden en regio's bij de grens

Bij het slechten van grensbarrières zullen grensregio's het aantal bereikbare banen en voorzieningen zien toenemen en daarmee ook de woonaantrekkelijkheid. Voorbeelden van grensbarrières zijn taal, cultuur en institutionele verschillen, zoals afwijkende schoolsystemen en fiscale en administratieve regelgeving op de woning- en arbeidsmarkt. Ook kan het verbeteren van de fysieke infrastructuur helpen, al heeft dit ten opzichte van het slechten van institutionele barrières een beperkte invloed.⁴

² Marlet, G. (2009). De aantrekkelijke stad. Moderne locatietheorieën en de aantrekkingskracht van Nederlandse steden. Nijmegen: VOC Uitgevers; Marlet, G., Middeldorp, M., Ponds, R., van Woerkens, C. (2019). Atlas voor Gemeenten 2019, Groei & Krimp. Utrecht: Atlas voor gemeenten.

³ Marlet, G., Oumer, A., Ponds, R., van Woerkens, C. (2014). Groeien aan de grens. Nijmegen: VOC Uitgevers.

⁴ Ponds, R. & van Woerkens, C. (2017). Qua Vadis Enschede. Agglomeratievoordelen en vier opties voor een betere bereikbaarheid. Utrecht: Atlas voor gemeenten.

Van kansen naar bouwstenen voor een afwegingskader

Dit rapport heeft primair tot doel de economische kansen van grensregio's in beeld te brengen. Om dit in een breder perspectief te plaatsen, start de analyse in hoofdstuk 2 met een verkenning van de huidige sociaaleconomische situatie van regio's die te maken hebben met (een vooruitzicht op) krimp en/of een ligging aan de grens. Hoofdstuk 3 verbijzondert het perspectief tot de specifieke kenmerken aan de andere kant van de grens, waaruit in hoofdstuk 4 bouwstenen volgen voor een afwegingskader bij het ontwerpen en beoordelen van regiospecifieke beleidsvoornemens gericht op het verzilveren van kansen over de grens. Dit is geen inventarisatie en beoordeling van concrete beleidsinitiatieven, maar geeft wel richting aan een eerste afweging op hoofdlijnen.

Het ambitieniveau en type beleid verschilt namelijk afhankelijk van de kenmerken aan weerszijden van de grens. In hoeverre beschikt de regio zelf over stedelijke agglomeratievoordelen? Ligt er een stad aan de andere kant van de grens? Is de sectorstructuur complementair? In hoeverre groeit de bevolking in de regio en aan de andere kant van de grens? Deze vragen staan centraal in de hoofdstukken 3 en 4, die het vraagstuk van de kansen structureren en tastbare aangrijpingspunten voor een afwegingskader bieden.

Thema's en indicatoren

De verkenning van de huidige sociaaleconomische positie van regio's (hoofdstuk 2) brengt een breed palet aan indicatoren in kaart: bevolkingsontwikkeling, arbeidsproductiviteit, baanontwikkeling, economische specialisatie, werkloosheid, arbeidsparticipatie, opleidingsniveau en voorzieningen.

In de verkenning van grensoverschrijdende kansen (hoofdstuk 3) is een afweging gemaakt op basis van beschikbare data en de scope van dit onderzoek. Deze afweging is opgenomen in bijlage 1. Zo is er geen systematische en vergelijkbare data over voorzieningen en scholen aan beide kanten van de grens. Voor een deel is dit opgelost door te kijken naar de mate van stedelijkheid direct over de grens, omdat voorzieningen zich concentreren in steden. Ook bieden eerder (Atlas-)onderzoek en voorbeelden uit de beleidspraktijk inzicht in de grensoverschrijdende kansen. De indicatoren die kwantitatief een plek hebben gekregen in hoofdstuk 3 zijn: baanbereikbaarheid, economische complementariteit, bevolkingsontwikkeling en de mate van stedelijkheid.

Gebiedsindeling

Dit onderzoek sluit aan bij de COROP-indeling bestaande uit veertig regio's die het *daily urban system* benaderen: het gebied rond de centrale stad waarbinnen zich het merendeel van de dagelijkse verplaatsingen afspeelt voor onder meer woon-werkverkeer, bezoek aan voorzieningen en sociale contacten. De focus in de analyse ligt op vijftien regio's gelegen aan de Duitse en Belgische grens plus een aantal regio's met een krimp- en anticipeergebied die niet altijd aan de grens liggen (zie figuur 1.2 en tabel 1.1). Deze regio's overlappen elkaar voor een deel; zeven grensregio's bevatten één of meerdere krimpgebieden⁵ en twee een krimp-anticipeergebied.⁶ De grenzen van de krimp- en anticipeergebieden komen niet altijd overeen met die van de COROP-regio's.⁷

Wat betreft de regio's over de grens sluit de analyse aan bij de grensoverschrijdende statistiek van het CBS (zie figuur 1.2). De indeling is gebaseerd op de Europese NUTS3-regio's die in Nederland overeenkomen met COROP-regio's.⁸

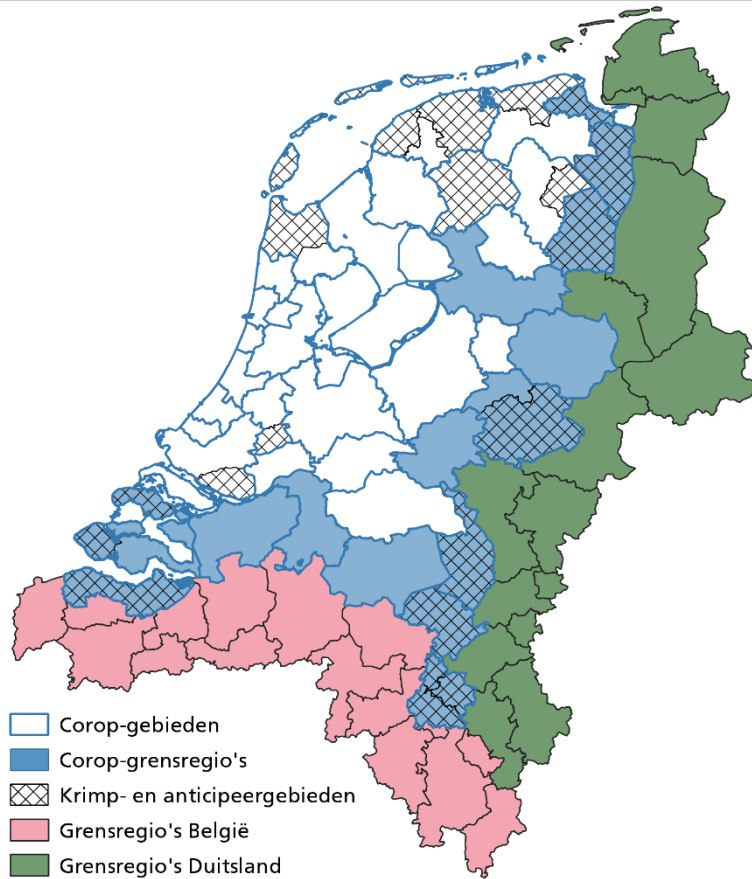
⁵ Zeeuws-Vlaanderen, Parkstad Limburg, Maastricht-Mergelland, Westelijke Mijnstreek, Eemsdelta, Oost-Groningen, Achterhoek. Twee van de krimpregio's liggen niet aan de grens: Noordoost Friesland en Het Hogeland.

⁶ Midden-Limburg en Noord-Limburg.

⁷ De 'Indeling krimp- en anticipeerregio's per 1 januari 2019' van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties bestaat uit een verzameling van gemeenten.

⁸ Voor een aantal indicatoren wordt voor iedere Nederlandse grensregio het gemiddelde berekend van de aangrenzende regio's in het buitenland (zie bijlage 2 voor het bepalen van aangrenzende regio's). Andere indicatoren over de grens worden berekend op basis van de daadwerkelijke reisbereidheid voor werk op basis van het 'ruimtelijk gemiddelde', waarbij banen dichterbij zwaarder meetellen dan banen verder weg.

Figuur 1.2: De indeling in COROP-gebieden en de onderscheiden grensregio's en krimp- en anticipeergebieden

Tabel 1.1: Regio-indeling			
	Grensregio	Krimpgebied	Anticipatiegebied
Oost-Groningen	x	x	
Delfzijl en omgeving	x	x	
Zuidoost-Drenthe	x		x
Achterhoek	x	x	
Zeeuws-Vlaanderen	x	x	
Overig Zeeland	x		x
Noord-Limburg	x		x
Midden-Limburg	x		x
Zuid-Limburg	x	x	
Noord-Overijssel	x		
Twente	x		
Arnhem-Nijmegen	x		
West-Noord-Brabant	x		
Midden-Noord-Brabant	x		
Zuidoost-Noord-Brabant	x		
Overig Groningen		x	
Noord-Friesland			x
Zuidoost-Friesland			x
Noord-Drenthe			x
Kop van Noord-Holland			x
Oost-Zuid-Holland			x
Groot-Rijnmond			x

2 (Grens)regio's in beeld

Dit hoofdstuk gaat in op de sociaaleconomische indicatoren in regio's: bevolking, banen, productiviteit, sectorspecialisaties, arbeidsparticipatie, werkloosheid, opleidingsniveau en voorzieningen. Daarbij worden grensregio's, regio's waarbinnen zich een krimp- of anticipeergebied bevindt en grensregio's exclusief krimp- en anticipeergebieden onderscheiden.

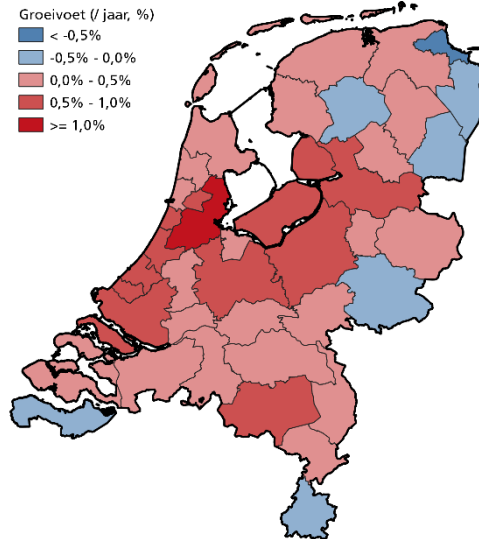
2.1 Bevolkingsontwikkeling

De figuren 2.1 en 2.2 tonen respectievelijk de ontwikkeling van de bevolking en de potentiële beroepsbevolking. Die laatste bestaat uit de groep 15-74-jarigen. De bevolking is het snelst afgenomen in Delfzijl en omgeving. Ook in Zuidoost-Friesland, Oost-Groningen, Zuidoost-Drenthe, Twente, Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen is de bevolking gekrompen. In tegenstelling tot de bevolking als geheel is de beroepsbevolking in de Achterhoek, Zuidoost-Friesland en Zeeuws-Vlaanderen niet afgenomen. Dit is vooral een vertekening door het classificeren van de gegevens: beide cijfers zijn in feite stabiel. Daarnaast nam de arbeidsparticipatie (het aandeel personen met of op zoek naar betaald werk) in Nederland in de betreffende periode licht toe, waardoor dit tot een toename van de beroepsbevolking leidt terwijl de bevolking kan krimpen.

Veel van de krimp- en anticipeergebieden liggen zoals verwacht mag worden binnen de regio's waarin de bevolking afneemt. Figuur 2.3 laat zien dat de bevolking in grensregio's is toegenomen, hoewel minder hard dan in de rest van Nederland. Alleen in de krimpregio's neemt de bevolking af.

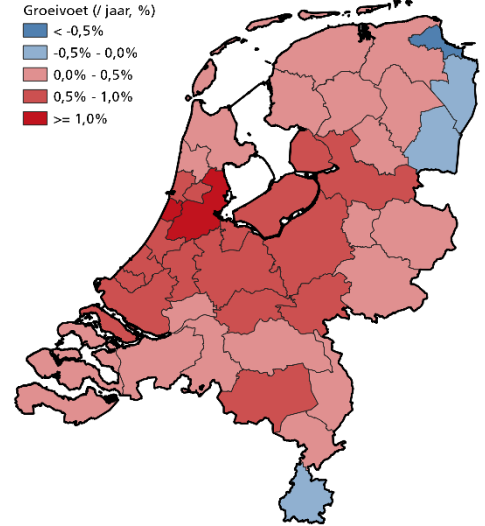
Figuur 2.1: Ontwikkeling bevolking (2010-2018)

Ontwikkeling bevolking 2010-2018

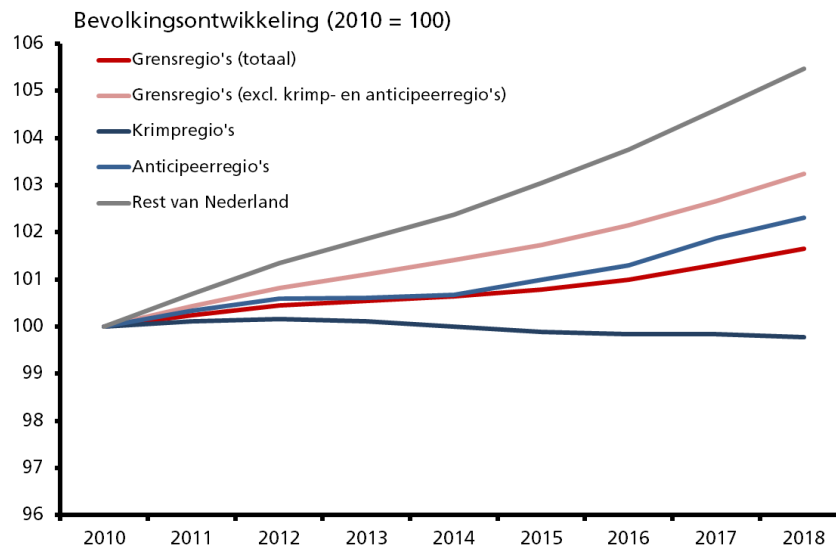
Figuur 2.2: Ontwikkeling beroepsbevolking (2010-2018)

Ontwikkeling beroepsbevolking 2010-2018

Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

Figuur 2.3: Bevolkingsontwikkeling (2010-2018)

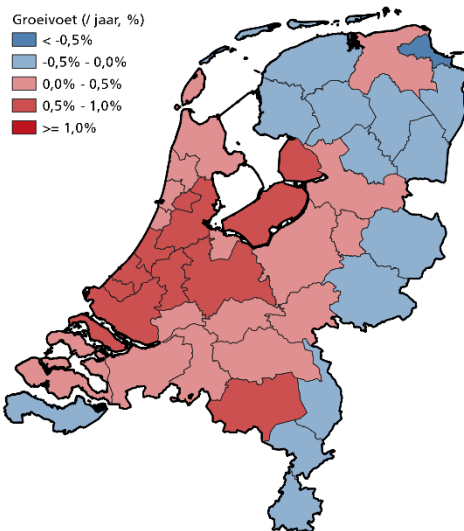
Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

De figuren 2.4 en 2.5 tonen de prognose tot 2030 voor de bevolking en de beroepsbevolking. Daaruit blijkt dat in de meeste grensregio's krimp wordt voorzien, zeker als het gaat om de beroepsbevolking. Ook voor de noordelijke regio's is de verwachting dat daar de bevolking zal afnemen, met de uitzondering van 'overig Groningen' (waarin de stad Groningen ligt).

De lijngrafiek in figuur 2.6 laat zien dat er een daling voor de grensregio's wordt geprognosticeerd. Exclusief krimp- en anticiperregio's zal dit zich vanaf medio jaren twintig voltrekken.

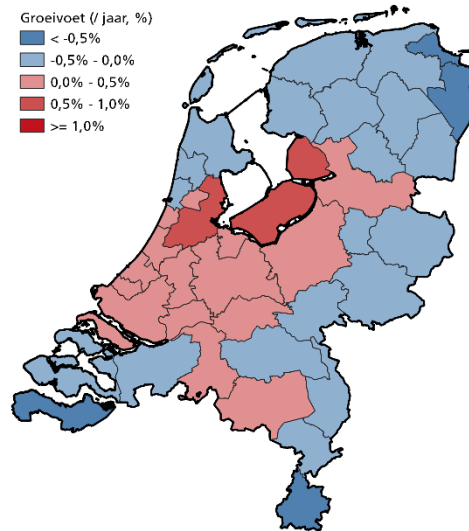
Figuur 2.4: Prognose ontwikkeling bevolking (2020-2030)

Prognose ontwikkeling bevolking 2020-2030

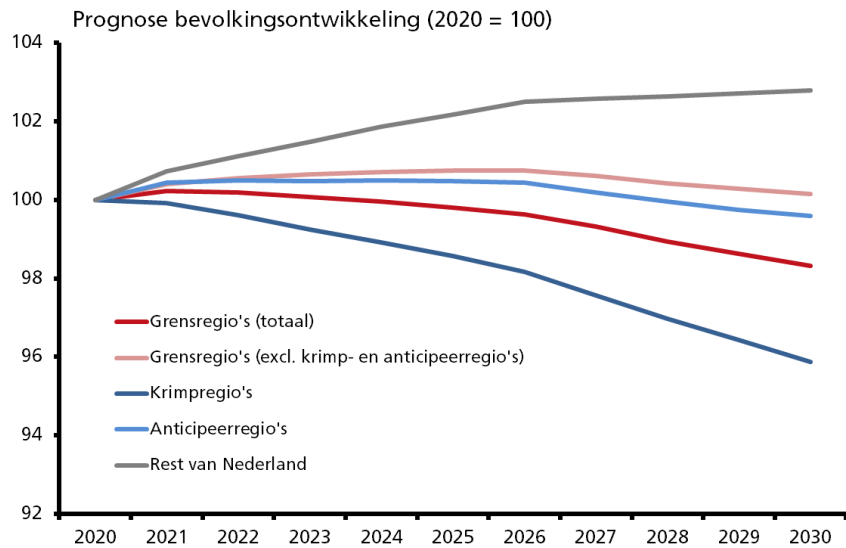
Figuur 2.5: Prognose ontwikkeling beroepsbevolking (2020-2030)

Prognose ontwikkeling beroepsbevolking 2020-2030

Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

Figuur 2.6: Prognose bevolkingsontwikkeling (2020-2030)

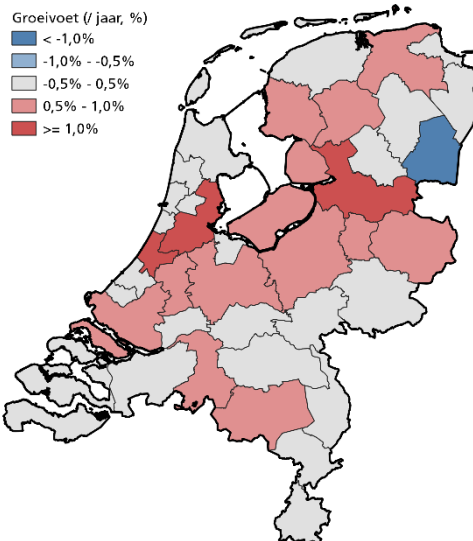
Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

2.2 Banen- en arbeidsproductiviteitsgroei

Onderstaande figuur toont de banengroei van het afgelopen decennium. Veel van de grensregio's laten een stabiele banengroei zien, dat wil zeggen tussen de -0,5 procent en 0,5 procent gemiddeld per jaar.

Figuur 2.7: Ontwikkeling aantal banen (2010-2018)

Ontwikkeling aantal banen 2010-2018

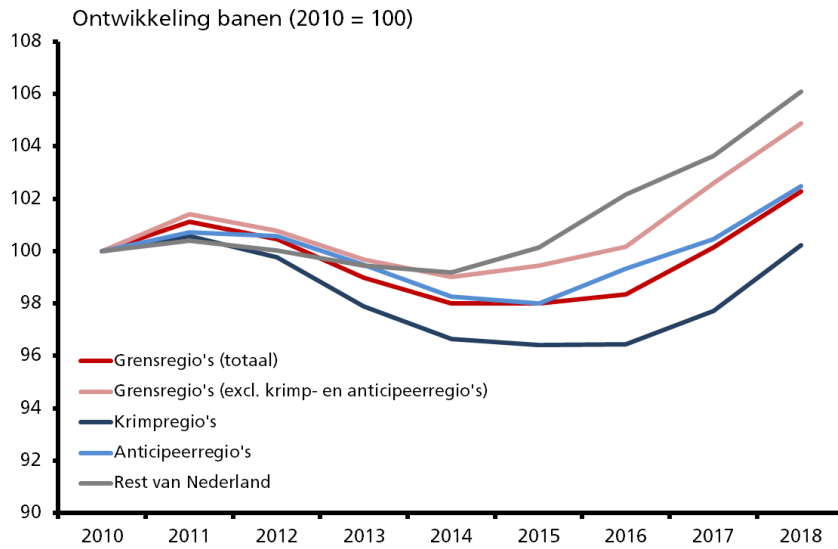

Bron: LISA, bewerking Atlas voor gemeenten

De ontwikkeling van het aantal banen blijft gemiddeld genomen achter in de grensregio's (zie figuur 2.8). Dat verschil is kleiner wanneer krimp- en anticiperregio's niet worden meegenomen in de groep grensregio's. Vooral in krimpregio's blijft de banengroei achter.

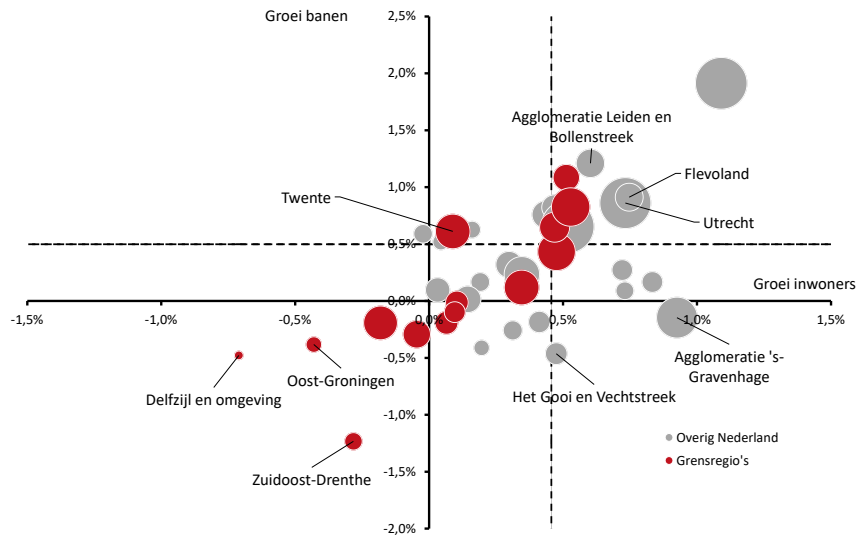
Wanneer je de banengroei afzet tegen de bevolkingsgroei valt op dat er een positieve samenhang bestaat tussen bevolkingsontwikkeling en banengroei (zie figuur 2.9). Het is dan ook niet verwonderlijk dat naast de eerder geconstateerde achterblijvende bevolkingsontwikkeling, ook de baanontwikkeling achterblijft in de grensregio's.

Figuur 2.8: Ontwikkeling aantal banen (2010-2018)

Bron: LISA, bewerking Atlas voor gemeenten

Figuur 2.9: Ontwikkeling bevolking en banen

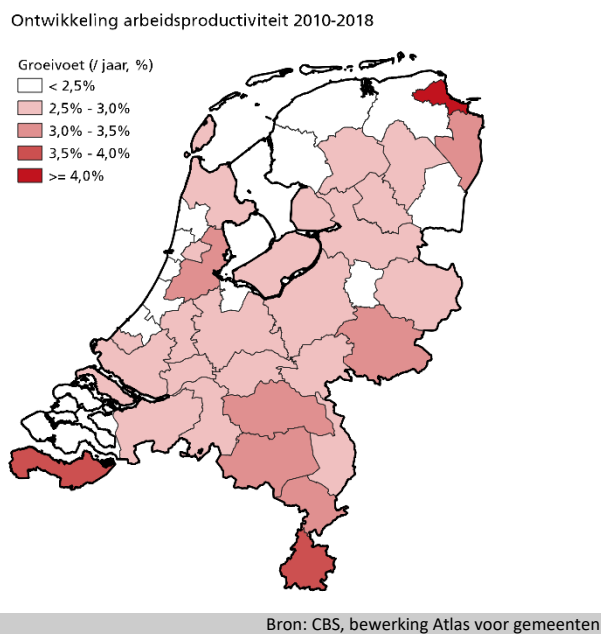

Rood = grensregio; bolgrootte = omvang bevolking 2010; stippellijn = NL-gemiddeld

Bron: CBS, LISA, bewerking Atlas voor gemeenten

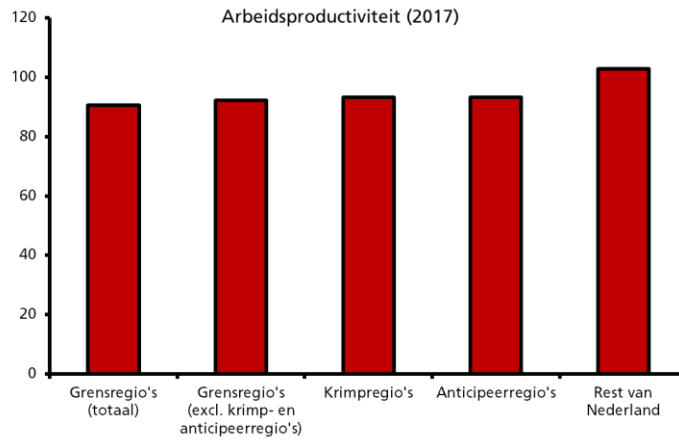
De arbeidsproductiviteitsontwikkeling laat een veel diffuser beeld zien (figuur 2.10). Hoewel de arbeidsproductiviteit in grens-, krimp- en anticipeerregio's lager is dan in de rest van Nederland (figuur 2.11) is de ontwikkeling van de productiviteit 'vaak wel bovengemiddeld (zie figuur 2.12). Dit type regio's is dus wel degelijk in staat op economisch terrein vooruitgang te boeken via een hogere productiviteitsgroei.⁹

Figuur 2.10: Ontwikkeling arbeidsproductiviteit (2010-2018)

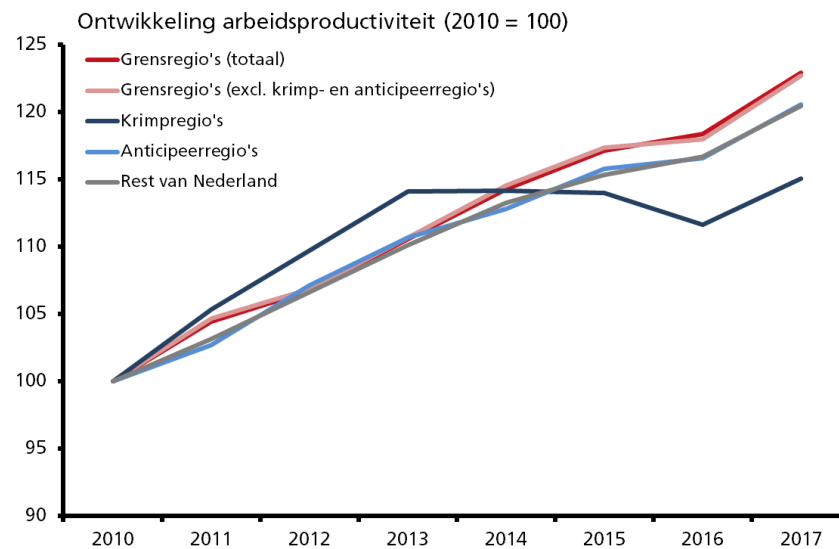
⁹ In sommige noordelijke regio's hangt de ontwikkeling sterk samen met de ontwikkeling in de aardgassector.

Figuur 2.11: De arbeidsproductiviteit in verschillende regio's (2017)

Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

Figuur 2.12: Ontwikkeling arbeidsproductiviteit in verschillende regio's (2010-2017)

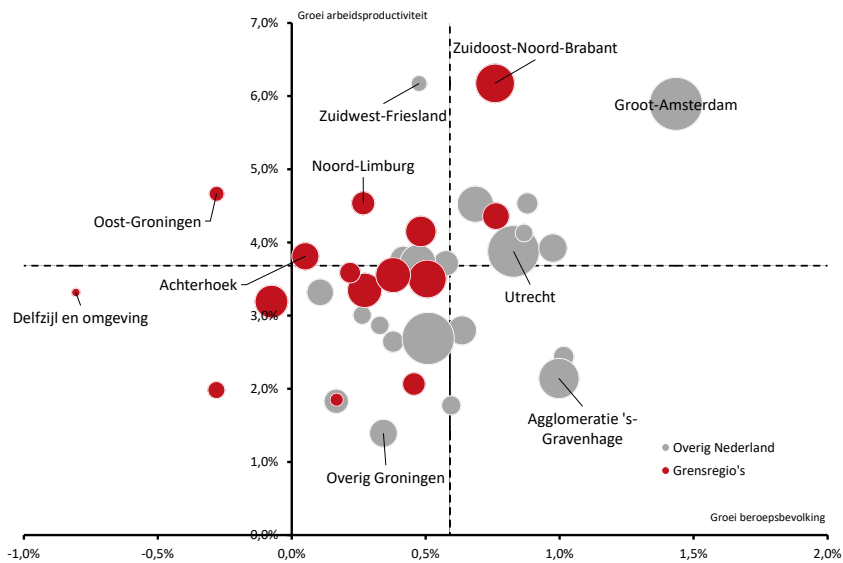

Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

De samenhang tussen de groei van de beroepsbevolking en arbeidsproductiviteit (zie figuur 2.13) is dan ook veel minder sterk dan die

tussen bevolking en banen. In een situatie van een dalend arbeidsaanbod kan de economie wel degelijk groeien via een hogere arbeidsproductiviteit.¹⁰

Figuur 2.13: Ontwikkeling beroepsbevolking en arbeidsproductiviteit

Rood = grensregio; bolgrootte = omvang bevolking 2010; stippellijn = NL-gemiddeld
Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

2.3 Sectorspecialisaties

De sectoren landbouw, industrie, bouw en logistiek zijn oververtegenwoordigd in de grensregio's (zie tabel 2.1). De commerciële dienstensectoren (financieel, ICT en media en overige zakelijke diensten) zijn er juist ondervertegenwoordigd. Die laatste sectoren zijn de afgelopen decennia echter wel snel gegroeid. De sectorstructuur hangt dan ook sterk samen met de achterblijvende baanontwikkeling in grens-, krimp- en

¹⁰ Raspe, O. & van den Berge, M. (2017). Regionaal-economische groei in Nederland. Een typologie van regio's. Den Haag: PBL; Huizinga, F. & Smid, B. (2004). Vier vergezichten op Nederland. Productie, arbeid en sectorstructuur in vier scenario's tot 2040. Den Haag: Centraal Planbureau.

anticipeerregio's.¹¹ De sectorspecialisaties in overige Nederlandse regio's en specifiek binnen de industrie staan in de bijlagen 3 en 4.

Tabel 2.1: Sectorspecialisatie: locatiequotiënt boven de 1 betekent specialisatie

	Grensregio	Krimpregio	Anticpeerregio	Landbouw	Industrie	Bouw	Logistiek	ICT en media	Financiële diensten	Onroerend goed	Zakelijke diensten	Overheid en zorg	Consumentendiensten
Oost-Groningen	x	x		1,7	1,6	1,2	0,9	0,4	0,4	1,1	0,6	1,1	1,0
Delfzijl en omgeving	x	x		2,1	1,7	1,0	1,0	0,2	0,8	0,5	0,7	1,0	0,8
Achterhoek	x	x		1,9	1,7	1,1	1,0	0,4	0,3	0,7	0,7	1,0	0,9
Zeeuws-Vlaanderen	x	x		2,4	1,7	1,0	1,1	0,2	0,4	1,0	0,7	0,9	0,7
Zuid-Limburg	x	x		0,3	1,3	0,8	1,0	0,7	0,9	1,0	0,9	1,1	1,0
Zuidoost-Drenthe	x		x	2,2	1,5	1,3	0,9	0,5	0,4	0,8	0,8	0,9	1,1
Overig Zeeland	x		x	2,2	1,1	1,1	1,1	0,4	0,6	1,2	0,7	1,0	0,8
Noord-Limburg	x		x	2,8	1,6	0,6	1,3	0,4	0,3	0,6	0,5	0,8	0,9
Midden-Limburg	x		x	1,6	1,4	0,9	1,1	0,4	0,4	0,7	0,6	1,0	0,9
Noord-Overijssel	x			1,7	1,2	1,2	1,0	0,6	0,6	0,8	0,7	1,1	0,8
Twente	x			1,2	1,4	1,3	1,0	0,7	0,4	0,9	0,9	1,0	0,8
Arnhem-Nijmegen	x			0,5	0,9	0,8	0,9	0,7	0,5	0,7	1,1	1,3	0,9
West-Noord-Brabant	x			1,2	1,3	1,0	1,1	0,6	0,5	1,0	1,0	0,9	0,9
Midden-Noord-Brabant	x			0,9	1,3	1,0	1,1	0,4	1,1	0,7	0,8	0,9	1,2
Zuidoost-Noord-Brabant	x			0,9	1,7	0,9	0,9	0,8	0,9	0,8	1,1	0,9	0,8
Overig Groningen		x		1,0	0,8	0,8	0,8	1,4	0,4	1,0	0,9	1,3	0,9
Noord-Friesland			x	1,7	1,1	1,1	0,9	0,5	1,5	0,8	0,8	1,2	0,9
Zuidoost-Friesland			x	1,6	1,5	1,1	1,0	0,5	0,5	1,0	0,7	1,0	0,8
Noord-Drenthe			x	1,6	0,8	0,9	1,0	0,7	0,8	1,0	0,8	1,3	0,9
Kop van Noord-Holland			x	3,0	0,9	1,6	1,1	0,4	0,6	1,2	0,7	1,0	0,9
Oost-Zuid-Holland			x	1,6	0,9	1,5	1,1	1,0	0,9	1,1	0,9	0,9	0,9
Groot-Rijnmond			x	0,5	0,9	1,0	1,1	0,9	1,2	1,2	1,1	1,0	0,8

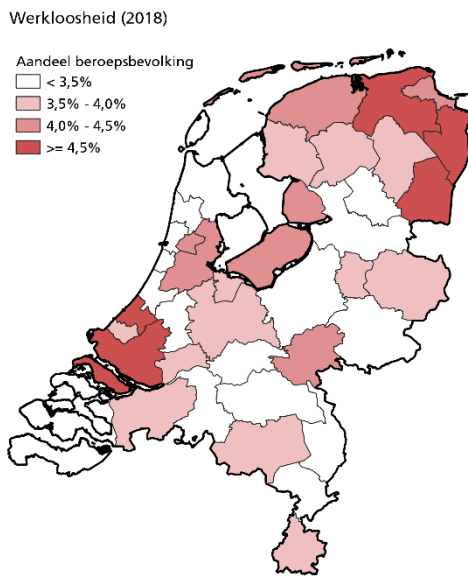
Bron: LISA, bewerking Atlas voor gemeenten

¹¹ Zie ook PBL (2016, p53). De verdeelde triomf. Verkenning van stedelijke ongelijkheid en opties voor beleid. Ruimtelijke verkenningen 2016. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

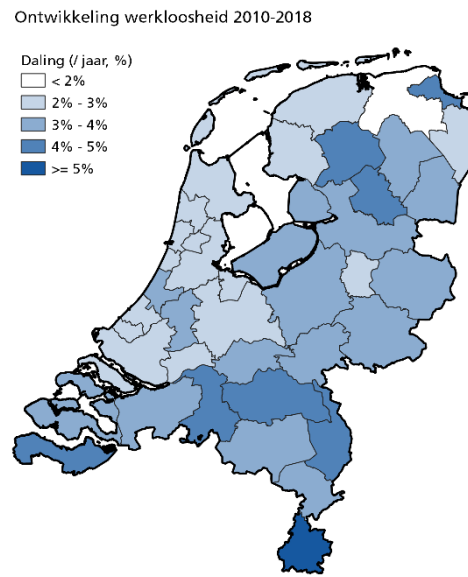
2.4 Werkloosheid en arbeidsparticipatie

De werkloosheid concentreert zich in zowel de steden van de Randstad als in het noorden van het land (figuur 2.14). Gemiddeld ligt de werkloosheid hoger in krimpregio's (figuur 2.16), maar hier liggen slechts enkele krimpregio's aan ten grondslag. Het ontbreekt aan een duidelijk patroon: er zijn evengoed krimpregio's waar de werkloosheid lager ligt zoals Zeeuws-Vlaanderen en de Achterhoek). Ook is de werkloosheid sneller gedaald aan de randen van het land (figuur 2.15). Een duidelijke relatie tussen bevolkingsontwikkeling en werkloosheid ontbreekt (zie figuur 2.17). Er zijn regio's die hard groeien in bevolking en toch een hoge werkloosheid kennen en andersom.

Figuur 2.14: Werkloosheid (2018)

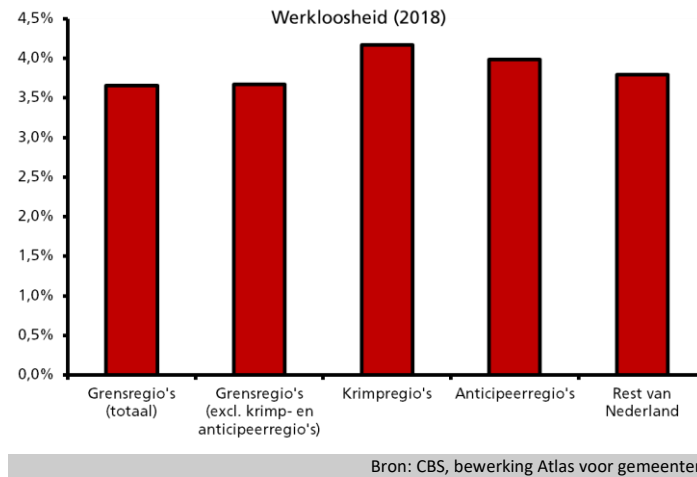

Figuur 2.15: Ontwikkeling werkloosheid (2010-2018)

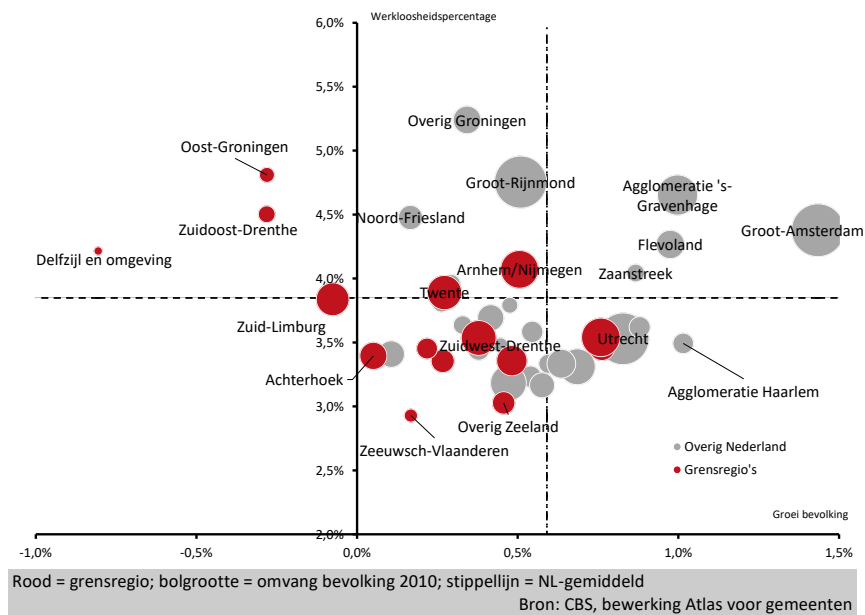

Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

Figuur 2.16: Werkloosheid in verschillende regio's

Figuur 2.17: Bevolkingsontwikkeling en werkloosheidspercentage

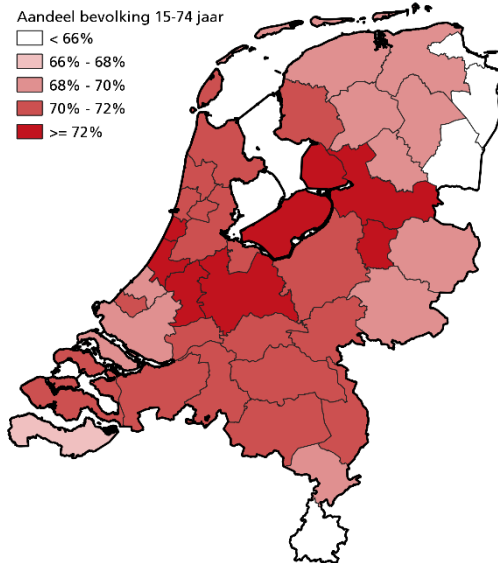

Wat betreft de arbeidsparticipatie is een duidelijker patroon waarneembaar waarbij deze vooral in krimp- en anticiperregio's gelegen aan de grens relatief laag is. Dit gaat zowel op voor het patroon op de kaart van figuur 2.18 als voor het gemiddelde per type regio in figuur 2.19. Een mogelijke verklaring

hiervoor is dat de bevolking in deze regio's is gemiddeld ouder is. Ouderen kennen een gemiddeld lagere arbeidsparticipatie.

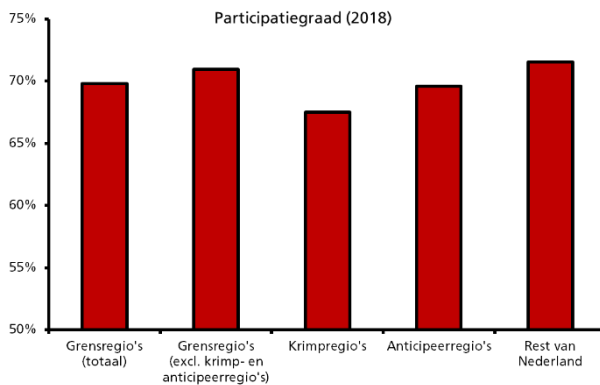
Figuur 2.18: Arbeidsparticipatie (2018)

Arbeidsmarktparticipatie (2018)

Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

Figuur 2.19: Participatiegraad in verschillende regio's (2018)

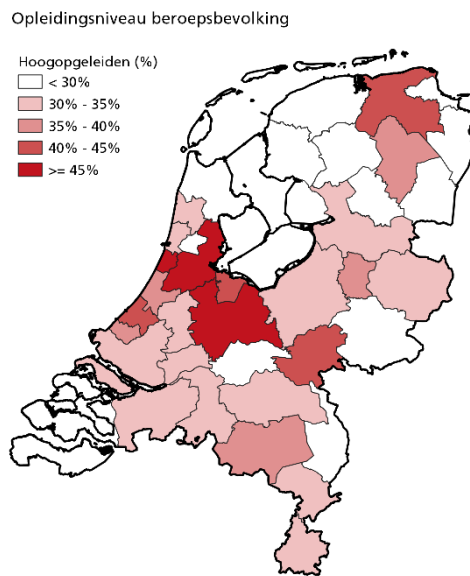

Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

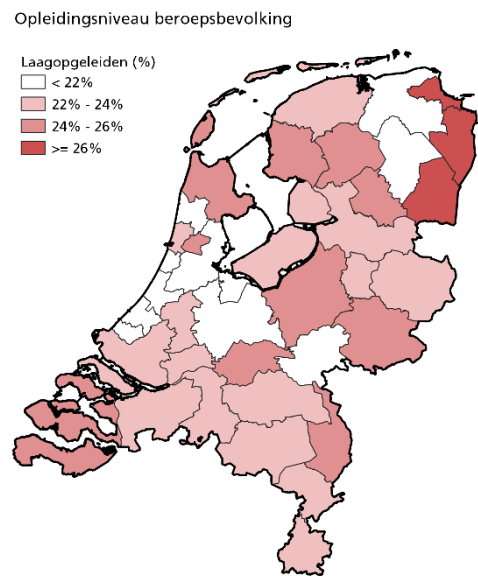
2.5 Opleidingsniveau

Het opleidingsniveau ligt in zowel de grensregio's als in de krimp- en anticipeerregio's lager dan in de rest van Nederland. Dat is af te lezen aan het percentage hoogopgeleiden en laagopgeleiden in de figuren 2.20 tot en met 2.22.

Figuur 2.20: Aandeel hoogopgeleiden

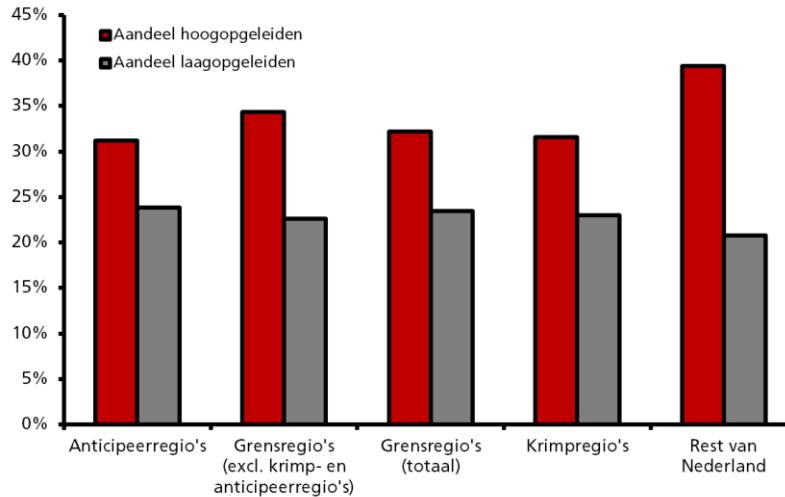

Figuur 2.21: Aandeel laagopgeleiden

Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

Figuur 2.22: Aandeel hoog- en laagopgeleiden in verschillende regio's

Bron: CBS, bewerking Atlas voor gemeenten

2.6 Voorzieningen

Voorzieningen dragen bij aan de woonaantrekkelijkheid. Op de volgende pagina zijn drie kaarten te zien die het voorzieningenniveau weergeven en één kaart met de gemiddelde leefbaarheid in wijken. Ten eerste laat figuur 2.23 het gemiddeld aantal voorzieningen¹² zien dat binnen een straal van 1000 meter te bereiken is, gewogen naar de bevolking. Vooral in de stedelijke gebieden in de Randstad en rond Maastricht, Arnhem-Nijmegen en Groningen is de bereikbaarheid van voorzieningen hoog. De staafdiagram van figuur 2.27 toont aan dat de bereikbaarheid van voorzieningen in de grens-, krimp- en anticiperregio's gemiddeld beduidend lager ligt.

Typisch stedelijke woonattracties die medebepalend zijn voor de aantrekkelijkheid van plekken zijn podiumkunsten (voorstellingen toneel, pop en klassiek) en het culinaire aanbod (aantal restaurants in de LekkerGids).¹³ Dat stedelijke patroon is duidelijk terug te zien in de kaart van de podiumkunsten in figuur 2.24. Ook bij de podiumkunsten blijft het aanbod gemiddeld

¹² Het gaat hierbij om ruim 72 verschillende typen voorzieningen; van een bakker en supermarkt tot een logopedist en ziekenhuis.

¹³ Marlet, G. (2009). De aantrekkelijke stad. Moderne locatietheorieën en de aantrekkingskracht van Nederlandse steden. Nijmegen: VOC Uitgevers.

genomen achter in grens-, krimp- en anticipeerregio's. Wat betreft het culinaire aanbod is het patroon diffuser (figuur 2.25) en zijn de verschillen kleiner (zie figuur 2.30).

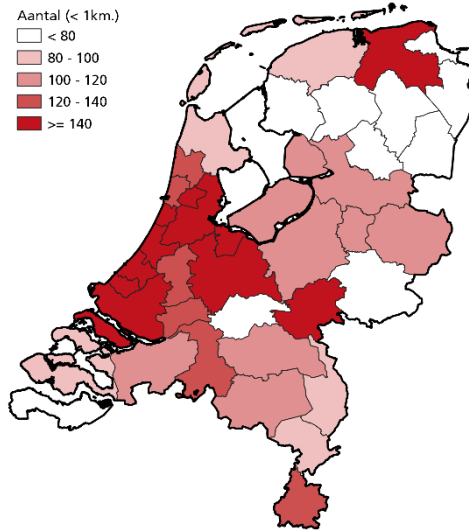
Grote steden zijn niet alleen concentraties van kansen, maar ook van problemen: de stad heeft ook aantrekkingskracht op kansarmen op zoek naar een beter bestaan.¹⁴ Eerder kwam dat al naar voren in de combinatie van positieve economische groeicijfers en een hoge gemiddelde werkloosheid. Ook wat betreft de leefbaarheid in wijken is te zien dat grote steden vaker te kampen hebben met buurten die laag scoren op leefbaarheid. Die concentratie in de grote steden in de Randstad is terug te zien in figuur 2.26 waarin het percentage inwoners dat in buurten woont die laag scoren op leefbaarheid wordt getoond. Dit aandeel is veel kleiner in grens- en krimpregio's (zie figuur 2.29).¹⁵

¹⁴ Glaeser, E.L. (2011). *The triumph of the city. How our greatest invention makes us richer, smarter, greener, healthier and happier*. New York: Penguin.

¹⁵ Dat anticipeerregio's minder goed uit de bus komen in figuur 2.30 komt door de relatief lage score van Groot-Rijnmond, dat vanwege de ligging van enkele anticipeergebieden binnen de regiogrenzen tot die categorie is gerekend.

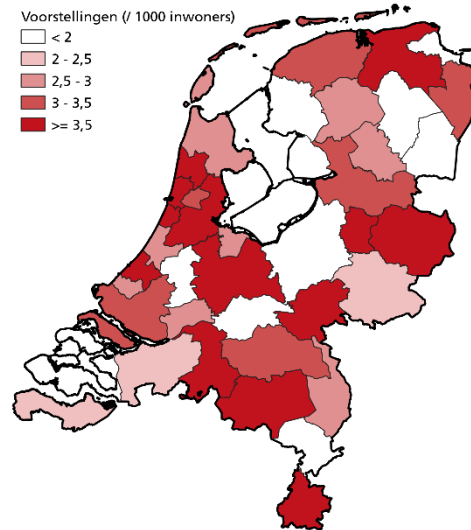
Figuur 2.23: Bereikbaarheid voorzieningen

Bereikbaarheid voorzieningen

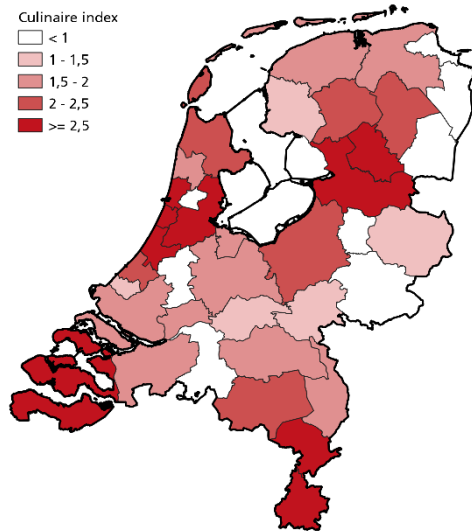
Figuur 2.24: Aanbod podiumkunsten

Voorzieningen: podiumkunsten

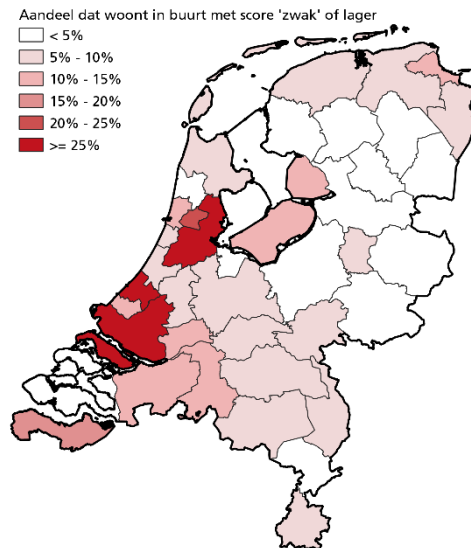
Figuur 2.25: Culinair aanbod

Voorzieningen: culinair

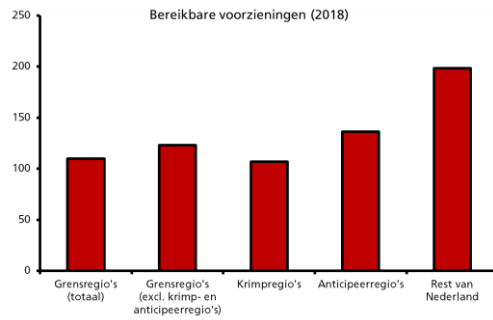
Figuur 2.26: Leefbaarheid

Leefbaarheid: Leefbaarometer

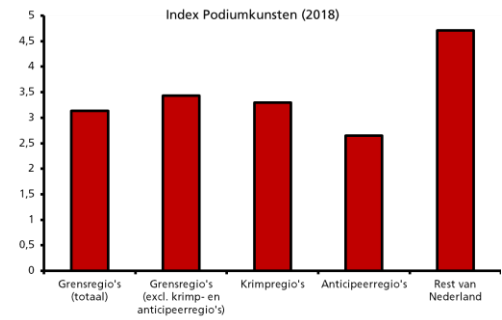

Bron: Berekeningen Atlas voor gemeenten

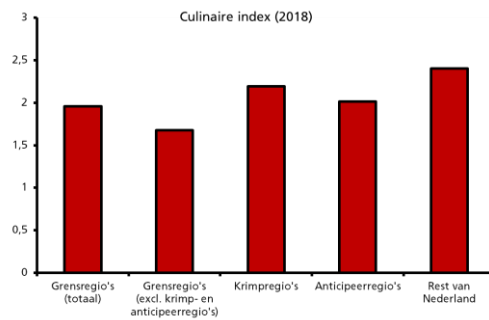
Figuur 2.27: Bereikbaarheid voorzieningen

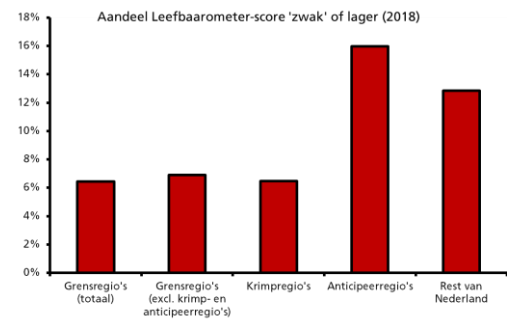
Figuur 2.28: Aanbod podiumkunsten

Figuur 2.29: Culinair aanbod

Figuur 2.30: Leefbaarheid

Bron: Berekeningen Atlas voor gemeenten

3 Kansen voor grensregio's

Dit hoofdstuk gaat in op de kenmerken aan de andere kant van de grens: het aantal bereikbare banen, economische complementariteit, bevolkingsontwikkeling en de mate van stedelijkheid. Deze kenmerken zijn de input voor de bouwstenen voor een afwegingskader in hoofdstuk 4.

3.1 Bereikbaarheid van banen

Op dit moment werken nog maar weinig Nederlanders in het buitenland. Zo werkt 1,7 procent van de beroepsbevolking in Zuid-Limburg in het buitenland, terwijl in dat buitenland bijna 74 procent van het aantal banen binnen acceptabele reistijd voor de inwoners van Zuid-Limburg ligt (zie tabel 3.1). Wanneer er geen grensbarrières zouden zijn, zou op basis van de gemiddelde reisbereidheid van Nederlanders 74 procent van de beroepsbevolking uit Zuid-Limburg in Duitsland of België werken. De potentie van het buitenland wordt dus maar voor ongeveer twee procent benut (1,7 op 74 procent). De grensweerstand op de arbeidsmarkt voor de regio Zuid-Limburg is dus zo'n 98 procent : 100 procent weerstand – 2,0 procent benutting nu = 98 procent.

Hoewel in Zeeuws-Vlaanderen dezelfde taal wordt gesproken als aan de andere kant van de grens is ook hier de grensweerstand nog fors. Tachtig procent van de banen die zich binnen acceptabele reistijd bevinden, ligt in België, terwijl maar bijna zeven procent van de beroepsbevolking in Zeeuws-Vlaanderen in het buitenland werkt. Slechts acht procent van de potentie over de grens wordt dus benut, ofwel: de grensweerstand op de arbeidsmarkt ligt voor Zeeuws-Vlaanderen op ongeveer 92 procent.

Op basis van de werkelijke reisbereidheid van Nederlanders is het aanbod banen binnen acceptabele reistijd berekend.¹⁶ Hierbij wordt een ruimtelijk gemiddelde berekend waarbij banen dichterbij zwaarder meetellen dan banen verder weg (afstandsvervalcurve). Figuur 3.1 toont de bereikbaarheid van banen vanuit iedere gemeente met volledige grensweerstand en figuur 3.2 de fictieve situatie waarin er helemaal geen grensweerstand zou zijn – en dus bijvoorbeeld ongeveer zeventig procent van de beroepsbevolking in Zuid-

¹⁶ Zie ook Marlet, G., Oumer, A., Ponds, R., van Woerkens, C. (2014). *Groeien aan de grens*. Nijmegen: VOC Uitgevers.

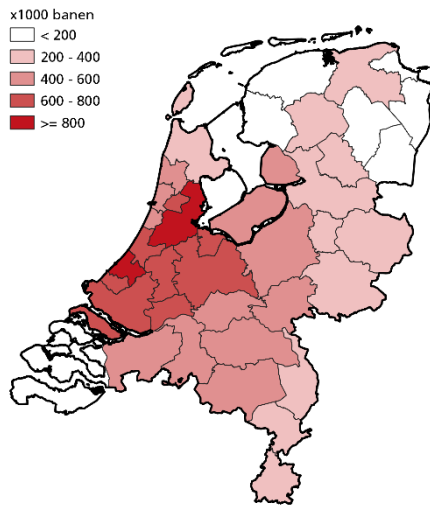
Limburg in het buitenland werkt. Figuur 3.3 toont per regio de toename in aantal bereikbare banen bij het volledig slechten van grensbarrières. De regio's in Limburg zien dan het absoluut aantal bereikbare banen het meest toenemen. Dit heeft te maken met het stedelijke gebied dat zich over de grens binnen acceptabele reisafstand bevindt.

Tabel 3.1: Werken in het buitenland

Grensregio	% werkzaam in buitenland	% bereikbare banen in buitenland	Huidige grensweerstand
Oost-Groningen	0,3%	47%	99%
Delfzijl en omgeving	0,2%	29%	99%
Zuidoost-Drenthe	0,4%	37%	99%
Noord-Overijssel	0,1%	13%	99%
Zuidwest-Overijssel	0,1%	17%	100%
Twente	0,4%	43%	99%
Achterhoek	0,5%	43%	99%
Arnhem/Nijmegen	0,2%	27%	99%
Zeeuws-Vlaanderen	6,8%	80%	92%
Overig Zeeland	0,6%	48%	99%
West-Noord-Brabant	0,7%	28%	98%
Midden-Noord-Brabant	0,2%	21%	99%
Zuidoost-Noord-Brabant	0,3%	36%	99%
Noord-Limburg	0,8%	66%	99%
Midden-Limburg	0,8%	64%	99%
Zuid-Limburg	1,7%	74%	98%

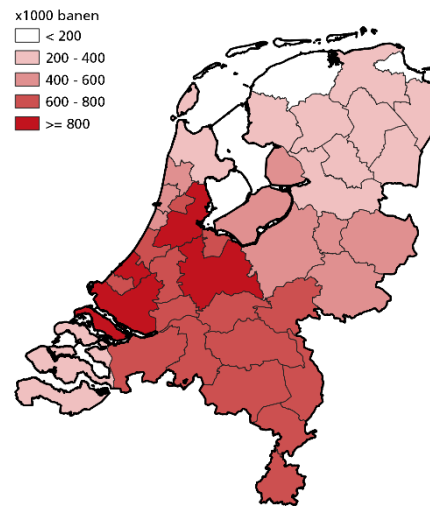
Figuur 3.1: Bereikbaarheid van banen met grensweerstand

Aantal bereikbare banen (huidige grensweerstand)

Figuur 3.2: Bereikbaarheid van banen zonder grensweerstand

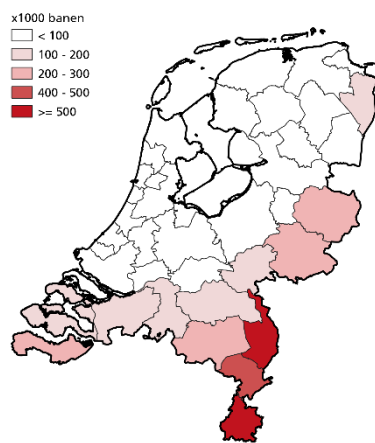
Aantal bereikbare banen (zonder grensweerstand)

Bron: Berekeningen Atlas voor gemeenten

Figuur 3.3: Toename bereikbaarheid van banen bij het slechten van grensbarrières

Aantal bereikbare banen (huidige grensweerstand)

Bron: Berekeningen Atlas voor gemeenten

De onderstaande tabel laat de toename in het aantal bereikbare banen zien berekend bij een afname van de grensweerstand van respectievelijk 10, 25 en 50 procent. Er is voor deze afname gekozen omdat dit meer in de buurt komt van een realistisch ambitieniveau op middellange termijn dan het volledig wegnemen van de grensweerstand.

Tabel 3.2: Het aantal bereikbare banen bij verschillende grensweerstand

Grensregio	Aantal bereikbare banen (x1000) bij grensweerstand			
	Huidig	-10%	-25%	-50%
Oost-Groningen	118	128	144	169 (+43%)
Delfzijl en omgeving	109	114	120	131 (+20%)
Zuidoost-Drenthe	163	173	187	211 (+29%)
Noord-Overijssel	301	305	312	323 (+7%)
Zuidwest-Overijssel	356	363	374	393 (+10%)
Twente	279	300	332	385 (+38%)
Achterhoek	280	302	334	389 (+39%)
Arnhem/Nijmegen	463	479	505	546 (+18%)
Zeeuws-Vlaanderen	91	116	153	215 (+135%)
Overig Zeeland	140	153	173	205 (+46%)
West-Noord-Brabant	499	517	545	591 (+18%)
Midden-Noord-Brabant	522	535	556	590 (+13%)
Zuidoost-Noord-Brabant	429	453	489	548 (+28%)
Noord-Limburg	269	322	401	532 (+97%)
Midden-Limburg	284	333	407	530 (+87%)
Zuid-Limburg	214	269	353	491 (+130%)

Bron: berekeningen Atlas voor gemeenten

Als het aantal banen op acceptabele reistijd in de grensregio's toeneemt, neemt ook de concurrentie om banen toe. Nederlands gaan concurreren met Belgen op de Belgische arbeidsmarkt, maar andersom zullen Belgen dit ook doen op de Nederlandse arbeidsmarkt. Uit eerder onderzoek van Atlas voor gemeenten¹⁷ blijkt echter dat dat per saldo voor alle zeven bestudeerde Nederlandse grensregio's gunstig uitpakt; de kans op werk neemt er zonder uitzondering toe.¹⁸

¹⁷ Marlet, G., Oumer, A., Ponds, R., van Woerkens, C. (2014). Groeien aan de grens. Nijmegen: VOC Uitgevers.

¹⁸ De kans op werk hangt af van de omvang van de beroepsbevolking aan beide kanten van de grens omdat wordt geconcurrereerd om banen.

3.2 Economische complementariteit

Het voorgaande keek alleen naar de toename in het totaal aantal bereikbare banen bij het slechten van grensbarrières. Daarmee is geen rekening gehouden met verschillen in sectorsamenstelling. Als de sectorsamenstelling aan de ene kant van de grens sterk verschilt van die aan de andere kant van de grens zullen werknemers meer moeite hebben om een geschikte baan over de grens te vinden, omdat de meeste banen heel andere vaardigheden vereisen dan die waarover zij beschikken.

Hoewel absolute cijfers over banen per sector binnen de scope van dit onderzoek niet beschikbaar zijn, kan op basis van data van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL)¹⁹ voor negen sectoren wel iets worden gezegd over relatieve sectorspecialisaties aan de Nederlandse, Belgische en Duitse kant van de grens.²⁰ Het PBL heeft hierbij het aantal bereikbare banen dat binnen pendelafstand bereikbaar is in één van de negen sectoren berekend plus het aantal banen dat gerelateerd is aan die sector. Dat laatste wil zeggen dat ook alle sectoren zijn meegenomen waar overeenkomstige kennis en vaardigheden vereist zijn, omdat werknemers naast de eigen sector ook daar kans hebben om een baan te vinden.

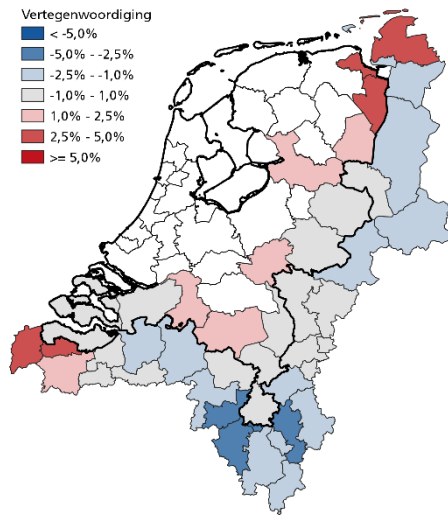
De kaarten op de volgende pagina's geven aan of een regio een bovengemiddeld percentage bereikbare banen in een bepaalde sector heeft ten opzichte van het gemiddelde in alle grensregio's in Nederland, België en Duitsland. De noordelijke grensregio's kennen bijvoorbeeld enige complementariteit op het gebied van de bouw, groothandel, consumentendiensten en, weliswaar in mindere mate, industrie en delfstoffen. In het midden van het land aan de Duitse grens geldt dit in meer of minder mate voor de bouw, groothandel en diensten (zakelijk en overig commercieel). In de Limburgse regio's gaat dit op voor zakelijke en niet-commerciële diensten. In hoofdstuk 4 staat een overzichtelijke samenvatting van de complementariteit per regio en sector.

¹⁹ Weterings, W. & Gessel-Dabekaussen, G. (2015). Arbeidsmarkt zonder grenzen. Den Haag: PBL.

²⁰ Absolute cijfers zijn niet openbaar, op een gedetailleerd sectorniveau, beschikbaar. Alleen via aanvraagprocedure en tegen betaling. De relatieve cijfers van het PBL voor negen sectoren zijn oorspronkelijk gepubliceerd op gemeenteniveau. Atlas voor gemeenten heeft deze relatieve cijfers met toestemming geaggregeerd naar COROP-regio's, op basis van een gewogen gemiddelde naar de aanwezige banen in de gemeente.

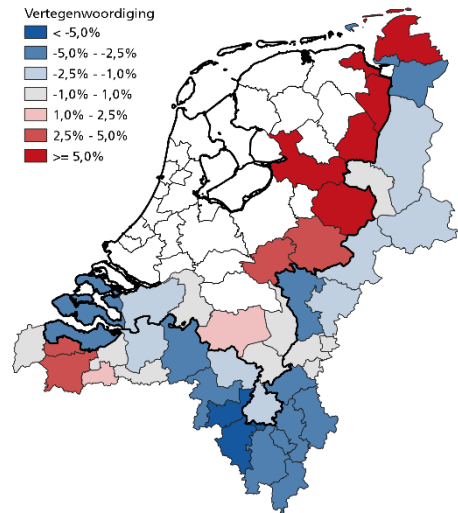
Figuur 3.4: Landbouw

Complementariteit van sectoren: Landbouw

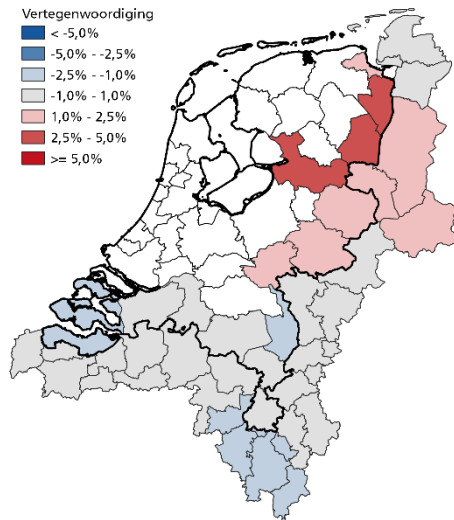
Figuur 3.5: Industrie en delfstoffen

Complementariteit van sectoren: Industrie en delfstoffen

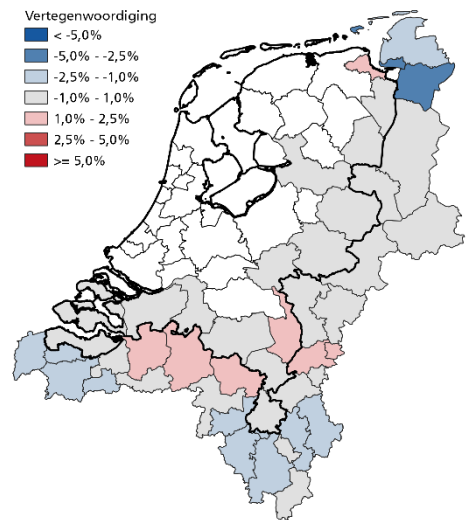
Figuur 3.6: Bouw

Complementariteit van sectoren: Bouw

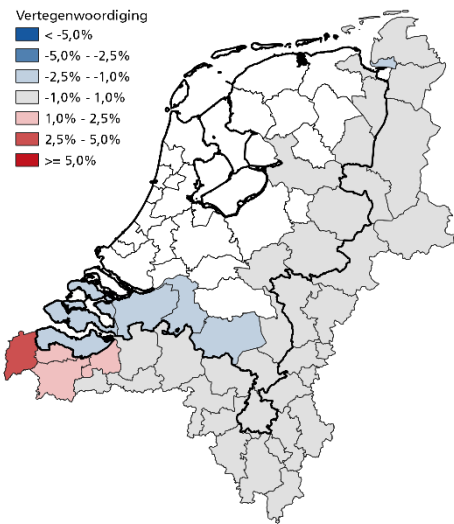
Figuur 3.7: Groothandel

Complementariteit van sectoren: Groothandel

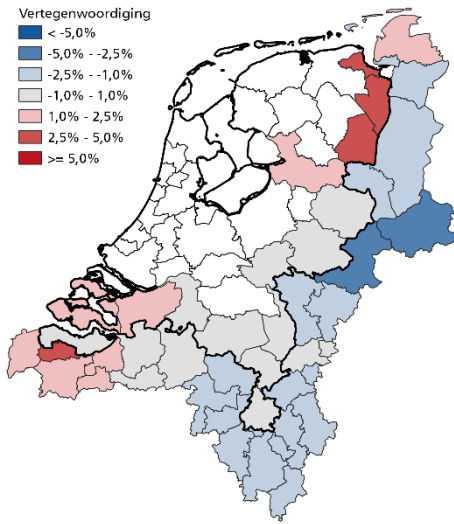
Figuur 3.8: Consumentendiensten

Complementariteit van sectoren: Consumentendiensten

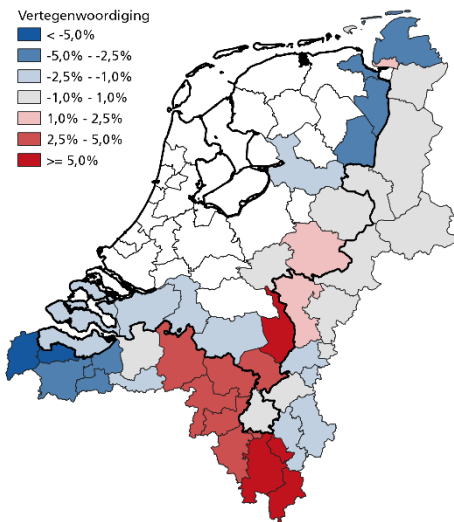
Figuur 3.9: Vervoer en opslag

Complementariteit van sectoren: Vervoer en opslag

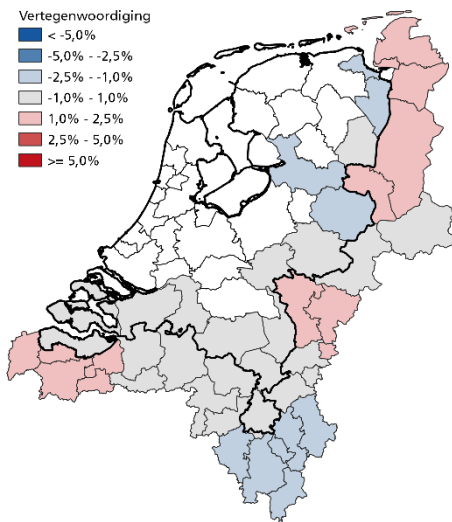
Figuur 3.10: Zakelijke en financiële diensten

Complementariteit van sectoren: Zakelijke en financiële diensten

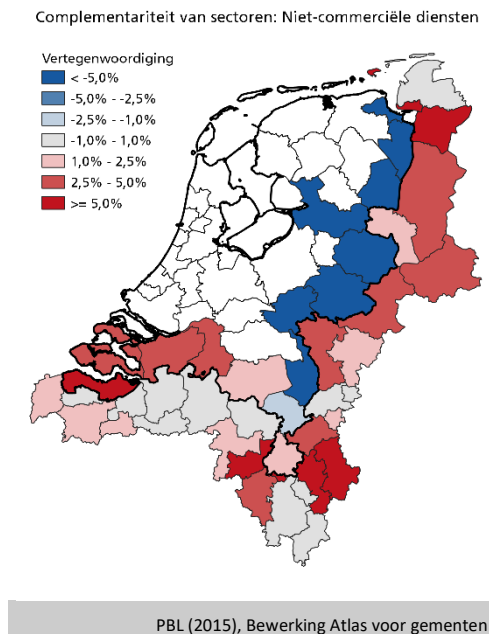

Figuur 3.11: Overige commerciële diensten

Complementariteit van sectoren: Overige commerciële diensten

Figuur 3.12: Niet-commerciële diensten

Het nadeel van relatieve aandelen is dat een laag aandeel geschikte banen dat bereikbaar is in een sector vanuit bijvoorbeeld Zeeuws-Vlaanderen, in absolute aantallen mogelijk nog altijd een grote bijdrage levert aan het totaal aantal bereikbare banen. Ook houden deze relatieve aandelen geen rekening met het aantal inwoners, waardoor een laag relatief aandeel voor regio's met heel weinig inwoners in absolute zin een forse toename in aantal bereikbare banen kan betekenen. Als bijvoorbeeld heel weinig werknemers in Delfzijl en

omgeving werkzaam zijn in de zakelijke diensten kan een kleine toename door het slechten van grensbarrières al leiden tot een forse toename in het aantal baanopties voor deze werknemers.

Wel geven de kaarten een eerste beeld van de grote verschillen die er zijn in sectorspecialisaties tussen grensregio's. Daarom is dit een belangrijke factor om rekening mee te houden bij het bepalen van kansen voor grensregio's. Niet alleen als het gaat om de arbeidsmarktoverlap maar ook bij het bevorderen van kennisnetwerken. Er bestaan vooral economische kansen als er een bepaalde massa en complementariteit bestaat op kennisgebieden. Voor het bepalen van de exacte kansen is een aanvullend, meer fijnmazige analyse nodig met absolute en actuele gegevens.²¹ Zo lijkt er op voorhand weinig complementariteit te bestaan op het gebied van de industrie maar kan dit heel anders zijn wanneer wordt ingezoomd op bepaalde bedrijfstakken. Zie ter illustratie het tekstkader op de volgende pagina.

²¹ De gebruikte data zijn op basis van de jaren 2008-2012. Hoewel verouderd weten we dat relatieve sectorspecialisaties redelijk stabiel zijn door de tijd. De onderliggende absolute data zijn tegen betaling beschikbaar bij statistiekbureaus in Duitsland en België.

Casestudy: complementariteit over de grens in Noord-Nederland

Noord-Nederland heeft als eerste regio Europese subsidie gekregen voor een zogenoemde Hydrogen Valley. Deze subsidie van twintig miljoen euro komt boven op de publiek-private cofinanciering van zeventig miljoen voor het HEAVENN-project en is bestemd voor de ontwikkeling van een volledig functionerende groene waterstofketen in Noord-Nederland.

HEAVENN (Hydrogen Energy Application in Valley Environments for Northern Netherlands) is een zesjarig demoproject dat op 1 januari 2020 is gestart en loopt tot 31 december 2025, waarbij alle elementen van een waterstofketen in één gebied gecombineerd worden: productie, distributie en lokaal eindgebruik. Het doel van het project is om gebruik te maken van groene waterstof in de gehele waardeketen en reproduceerbare business models te ontwikkelen voor grootschalig gebruik van waterstof door het gehele regionale energiesysteem. Het project kan vervolgens als voorbeeld dienen voor replicatie binnen Europa en daarbuiten.

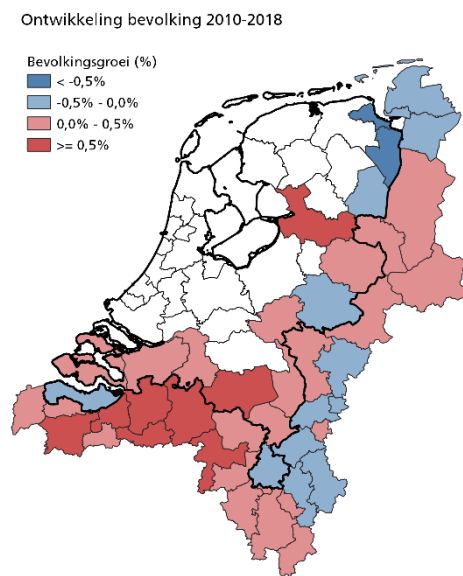
Nederland heeft een sterke basis voor de productie en inzet van waterstof. Deze uitgangspositie bestaat omdat in Nederland, en ook in Duitsland, al lange tijd op grote schaal waterstof gebruikt wordt als grondstof in de chemische industrie. De buurlanden zijn samen de grootste producenten van zogenaamde grijze waterstof in Europa.

Specifiek wat betreft Noord-Nederland zorgt de huidige aardgasinfrastructuur ervoor dat eenvoudig en goedkoop transportverbindingen te realiseren zijn voor waterstof naar andere regio's in binnen- en buitenland. Ook is er veel gespecialiseerde kennis aanwezig vanuit de bestaande aardgasindustrie en gerelateerde activiteiten. Deze kennis is complementair met die over de grens, zoals met de kennis van aardgasopslag van EWE Gasspeicher in Duitsland. Ook de regio Noordwest (Oldenburg en omgeving) en Emsland in Duitsland heeft subsidie ontvangen voor groene waterstof en is in beeld voor verdere samenwerking.

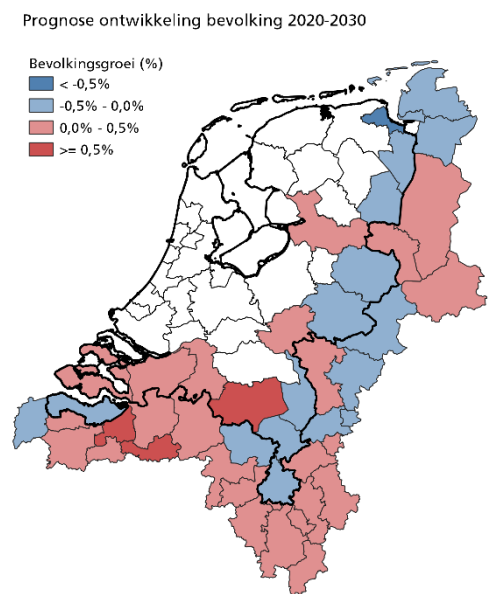
3.3 Bevolkingsontwikkeling

De bevolking in Nederlandse regio's aan de grens daalt harder dan in de rest van het land, met name in de krimp- en anticipeerregio's. Dat heeft gevolgen voor het draagvlak voor voorzieningen. Door het slechten van grensbarrières kan mogelijk worden geprofiteerd van een groter verzorgingsgebied waardoor voorzieningen aan beide kanten van de grens een grotere kans hebben om te overleven. Het kan daarbij helpen dat een Nederlandse regio met een krimpende of een beperkte bevolkingsgroei grenst aan een regio in het buitenland waar de bevolking nog wel groeit. Dat kan ook positieve effecten hebben voor de woningmarkt door een toenemende vraag vanuit het buitenland. Zeker als de huizenprijzen lager liggen in Nederland door een beperkte bevolkingsgroei. Onderstaande figuren tonen de ontwikkeling en de prognose van de bevolking in grensregio's.

Figuur 3.13: Ontwikkeling bevolking 2010-2018

Figuur 3.14: Prognose ontwikkeling bevolking 2020-2030

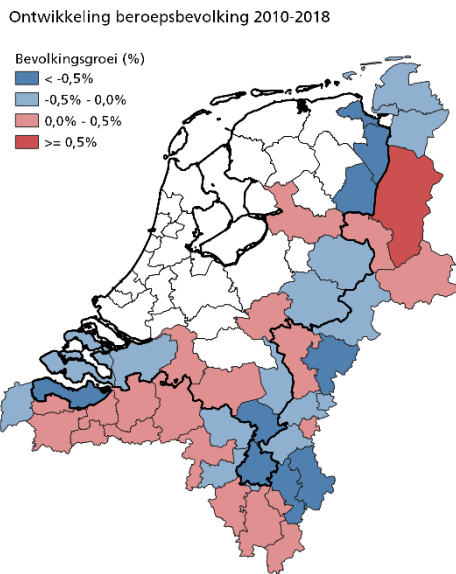

Bron: CBS / Statbel / LSN / NRW

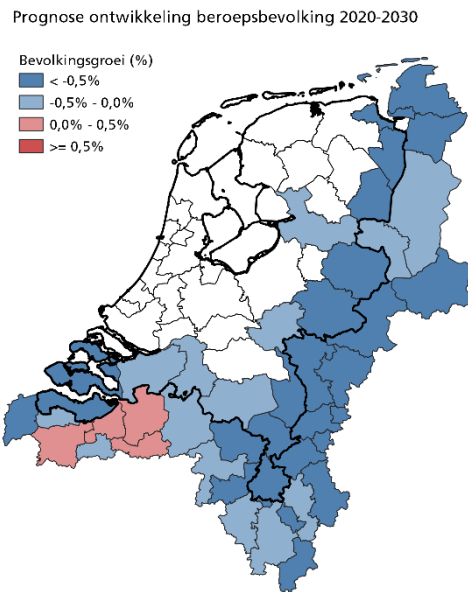
Wat betreft de arbeidsmarkt geeft de ontwikkeling en prognose van de beroepsbevolking een beeld van de mogelijke knelpunten (zie figuren 3.15 en 3.16). De beroepsbevolking neemt naar verwachting in bijna het hele grensgebied af, met enkele uitzonderingen in België aan de grenzen in het zuidwesten van Nederland.

De verhouding tussen het aantal personen ouder dan 74 jaar en de omvang van de potentiële beroepsbevolking geeft de grijze druk. Dit geeft inzicht in de druk op voorzieningen als ouderenzorg en ziekenhuizen. Voorzieningen die bij een toenemende druk door een kleiner deel werkenden moeten worden bekostigd. Daar komt bij dat dit gebieden zijn waar de bevolking over het algemeen zal krimpen en het draagvlak voor voorzieningen onder druk staat. De figuren 3.16 en 3.17 laten zien dat de druk in het hele grensgebied toeneemt.

Figuur 3.15: Ontwikkeling beroepsbevolking (2010-2018)

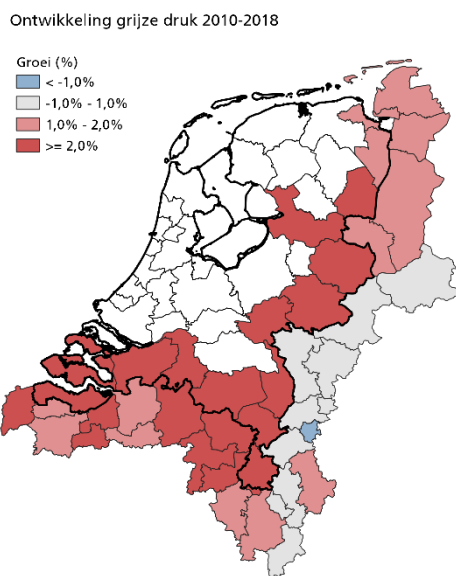

Figuur 3.16: Prognose ontwikkeling beroepsbevolking (2020-2030)

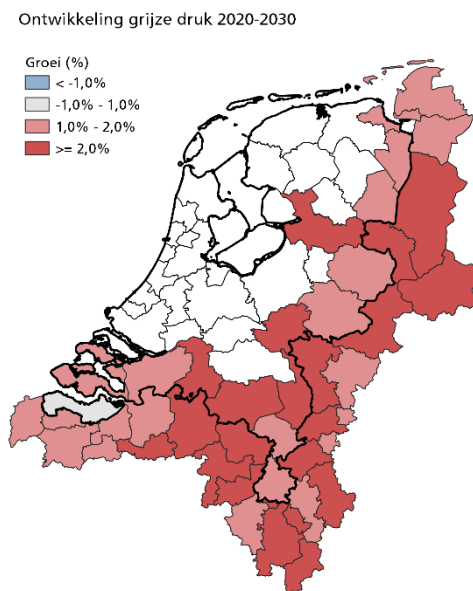

Bron: CBS / Statbel / LSN / NRW

Figuur 3.16: Ontwikkeling grijze druk (2010-2018)

Figuur 3.17: Prognose ontwikkeling grijze druk (2020-2030)

Bron: CBS / Statbel / LSN / NRW

Casestudy: Belgen wonen in Zeeuws-Vlaanderen

Hoewel Zeeuws-Vlaanderen te maken heeft met krimp is de bevolking er minder sterk afgenomen vergeleken met andere krimpgebieden. De krimp tussen 2015 en 2019 bedroeg minder dan vijf per duizend inwoners, terwijl de sterkste krimp plaatsvond in het noorden met 46 per duizend inwoners in het Hogeland en 35 per duizend inwoners in Eemsdelta.

De reden dat de bevolking in Zeeuws-Vlaanderen niet harder is gekrompen, is migratie. Hoewel alle drie de gemeenten binnen het gebied (Hulst, Sluis en Terneuzen) kampten met een negatieve natuurlijke aanwas en een negatief saldo verhuizingen, hadden zij alle drie een positief migratiesaldo (zie tabel 3.3). In Hulst zorgde dit zelfs voor een positieve bevolkingsgroei.

Tabel 3.3: Bevolkingsontwikkeling 2019 Zeeuws-Vlaanderen (getallen per duizend inwoners)²²

Gemeentenaam	Bevolkings-ontwikkeling	Natuurlijke aanwas	Saldo verhuizingen	Migratiesaldo
Sluis	-6,7	-5,3	-3,8	2,5
Terneuzen	-2,8	-4,5	-4,6	6,2
Hulst	0,3	-3,9	-1,3	5,5

Een grote bijdrage hieraan wordt geleverd door de Belgische bevolking. Steeds meer Belgen kiezen er namelijk voor om over de grens in Nederland te gaan wonen. Zo trokken in 2016 alleen al 743 Belgen naar Nederland om zich in Zeeuws-Vlaanderen te vestigen en lijkt daar een stijgende lijn in te zitten.²³ Uit cijfers van het CBS blijkt dat de afgelopen tien jaar het aantal Belgen dat in Zeeland woont van ruim 10.000 naar ruim 14.000 is gestegen, waarvan een groot deel in Zeeuws-Vlaanderen is gaan wonen.²⁴

De toename van het aantal Belgen dat in Zeeuws-Vlaanderen komt wonen, lijkt te zijn begonnen in 2011 toen de koopwoningen in België 10,7 procent duurder werden, terwijl de prijzen in Zeeland nagenoeg gelijk bleven. In 2017 telde Zeeuws-Vlaanderen dertig procent meer Vlamingen dan voor de prijsstijging.²⁵ Naast de relatief lage huizenprijzen spelen ook de notaris- en registratiekosten een rol, die in Nederland 75 procent lager liggen dan in België.²⁶ Ook liggen in België grote steden aan de grens met Nederland (o.a. Antwerpen, Brugge en Gent), wat zorgt voor hoge huizenprijzen aan de Belgische kant van de grens, terwijl de huizenprijzen vlak over de grens met Nederland, in Zeeuws-Vlaanderen, erg laag zijn.²⁷

Hoewel de huizenprijzen ook in Zeeuws-Vlaanderen na de huizen crisis weer flink zijn gestegen lijkt dit niet te zorgen voor een vermindering van het aantal Belgen dat naar Zeeuws-Vlaanderen komt. Het aantal Belgen dat in Nederland woont, blijft stijgen (zie tabel 3.4). Ook lijkt de stijgende lijn in het aantal Belgische inwoners van Zeeuws-Vlaanderen zich door te zetten en blijft veruit het grootste deel van de buitenlandse Zeeuwen in België geboren te zijn.²⁸

²² CBS (2020). [Randgemeenten bij grote steden groeiden in 2019 het meest](#), bezocht op 12-05-2020.

²³ Maes, B. (2017). [Nooit eerder verhuisden zo veel Belgen naar Zeeuws-Vlaanderen](#), PZC bezocht op 12-05-2020.

²⁴ Omroep Zeeland (2019). [Opnieuw meer Belgen in Zeeland](#), bezocht op 12-05-2020.

²⁵ Julen, J. (2017) [De Vlamingen rukken op, Trouw](#) bezocht op 12-05-2020.

²⁶ SecondHomeBeurs (2015). [Zeeuws-Vlaanderen populair bij de Belgische emigrant](#), bezocht op 12-05-2020.

²⁷ Marlet, G., Oumer, A., Ponds, R., van Woerkens, C. (2014). *Groeien aan de grens*. Nijmegen: VOC Uitgevers.

²⁸ Omroep Zeeland (2019). [Opnieuw meer Belgen in Zeeland](#), bezocht op 12-05-2020.

Tabel 3.4: Belgische mensen die in Nederland wonen en in België of Nederland werken²⁹

Werkland	2014	2015	2016	2017
België	3780	4210	4670	5130
Nederland	11.680	11.790	12.160	12.500

3.4 Mate van stedelijkheid

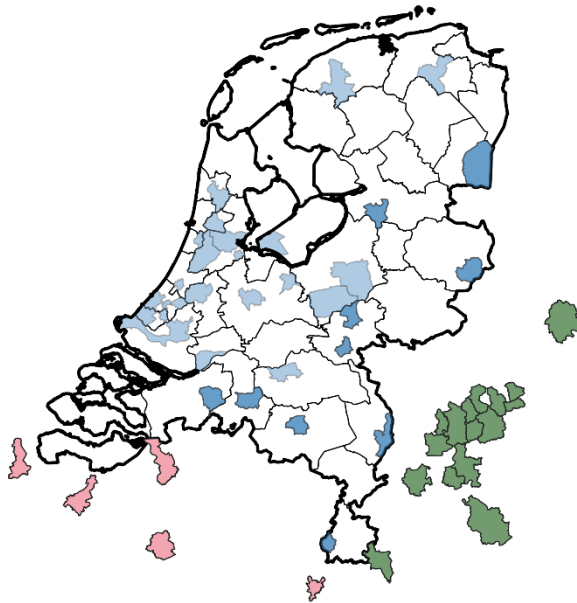
De mate van stedelijkheid over de grens is ook voor voorzieningen en de woningmarkt erg bepalend voor de kansen die er zijn. Dit geldt ook voor de mate van stedelijkheid van de regio zelf. Zoals al eerder naar voren kwam zijn stedelijke agglomeraties een belangrijke motor achter regionale groei. Het in beeld brengen van de mate van stedelijkheid van de eigen regio en die over de grens vormt daarmee een overkoepelend analysekader voor de kansen die er zijn voor grensregio's.

Figuur 3.18 toont de steden met minimaal 100 duizend inwoners. Dit laat al zien dat voor slechts een beperkt aantal grensregio's grote steden over de grens binnen acceptabele reisafstand liggen.

²⁹ [CBS \(2020\). Grenspendel werknemers; nationaliteit, woonland, werkregio \(NUTS 3\)](#), bezocht op 12-05-2020.

Figuur 3.18: Stedelijkheid in Nederland en over de grens

Steden met minimaal 100.000 inwoners

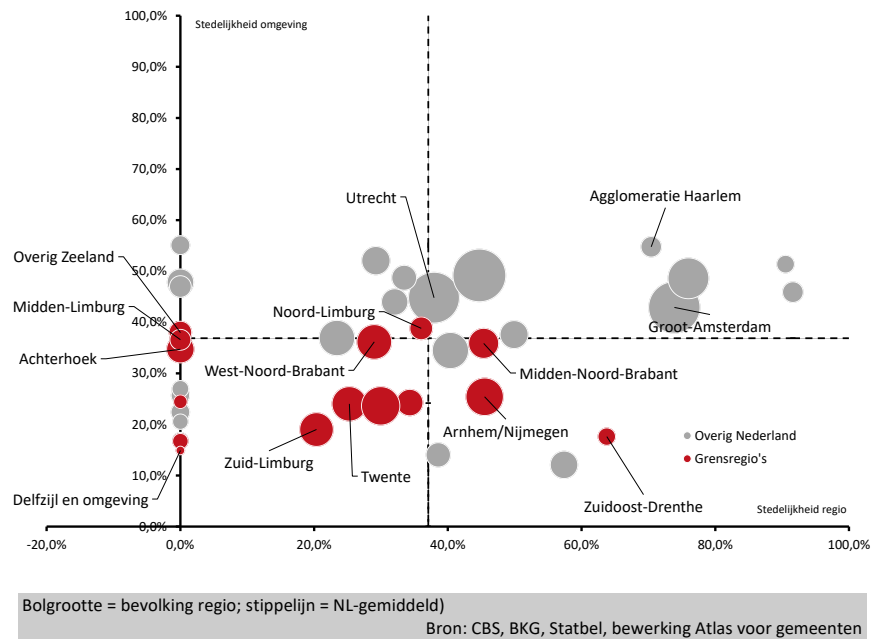

Bron: CBS, BKG, Statbel; bewerking Atlas voor gemeenten

Het spreidingsdiagram in figuur 3.19 versterkt dit beeld. Voor iedere regio is bepaald welk percentage van de bevolking woont in een stad met minimaal 100 duizend inwoners. Dit is de zogenoemde stedelijkheid van de regio. Hetzelfde percentage is berekend voor de omgeving van de regio binnen een straal van vijftig kilometer, waarbij ook het gebied over de grens is meegenomen. Regio's die zelf geen stad met meer dan 100 duizend inwoners binnen de regiogrenzen hebben, zijn helemaal links gepositioneerd, zoals Delfzijl en omgeving, de Achterhoek, Midden-Limburg en overig Zeeland. Binnen een straal van vijftig kilometer is de stedelijkheid van Delfzijl en omgeving ook laag, voor de andere drie regio's ligt deze – inclusief de stedelijkheid over de grens – rond het Nederlands gemiddelde (de horizontale stippellijn). Noord-Limburg is een voorbeeld van een regio met een stad binnen de eigen grenzen; het percentage inwoners in Venlo geeft een waarde van stedelijkheid op het Nederlands gemiddelde voor de 'eigen regio'. De stedelijkheid van de omgeving komt net boven het Nederlands gemiddelde uit wanneer het gebied over de grens wordt meegenomen.

Wat opvalt is dat de mate van stedelijkheid van de omgeving van de grensregio's vrijwel nooit boven het Nederlands gemiddelde komt, zelfs wanneer de stedelijkheid over de grens wordt meegenomen. Veel grensregio's zijn dus minder stedelijke gebieden in een minder stedelijke omgeving. Of omgekeerd: de Randstad is een erg stedelijke regio met een dichtheid die ook aan de overkant van de grens niet snel geëvenaard wordt, zie bijvoorbeeld Utrecht, Haarlem en Amsterdam.

Figuur 3.19: Mate van stedelijkheid regio en omgeving, inclusief 50 km over de grens

In aanvulling op de analyse voor vijftig kilometer, die relevant is voor de bereikbaarheid van banen, is dit ook bepaald voor 25 kilometer, wat meer overeenkomt met de acceptabele reisafstand voor voorzieningen, zoals winkels en ziekenhuizen, maar bijvoorbeeld ook onderwijs- en culturele voorzieningen. Dit is overgenomen in een typologie en samenvattende tabel in het volgende hoofdstuk.

4 Bouwstenen voor een afwegingskader

Dit hoofdstuk vat de analyses uit hoofdstuk 3 samen en presenteert een typologie van grensregio's. Dit dient als bouwsteen voor een afwegingskader.

4.1 Naar een typologie van grensregio's

De invulling van het ambitieniveau en van het type regionaal beleid moet rekening houden met de kenmerken aan weerszijden van de grens. Tabel 4.1 vat deze kenmerken samen.

De typologie naar stedelijkheid geeft aan of er binnen de eigen regio een stad ligt (S = stad) met minimaal 100 duizend inwoners of niet (L = achterland) en hoe dat in de regio's aan de andere kant van de grens is (idem: S of L). Daarbij is er een onderscheid tussen direct over de grens (25 km) en verder weg gelegen (50 km). De kansen om te profiteren van de voorzieningen als winkels, ziekenhuizen en cultuur doen zich vooral direct over de grens voor; kansen voor werk en samenwerkingsverbanden doen zich ook voor in verder weg gelegen gebieden. De reisbereidheid voor voorzieningen ligt namelijk veel lager dan die voor werk.³⁰

Ook de bevolkingsontwikkeling in de directe omgeving speelt een rol omdat een krimpende bevolking voorzieningen onder druk zet. Een groeiende bevolking aan de andere kant van de grens biedt juist kansen om voorzieningen in stand te houden of af te stemmen. Voorts geeft de gemiddelde bevolkingsgroei over de grens een indicatie voor kansen op de vraag naar woningen uit het buitenland. Hiervoor is de bevolkingsgroei in de eigen regio afgezet tegen de gemiddelde groei van aangrenzende regio's in het buitenland (G=groei; K=krimp).³¹

Wanneer er sprake is van een grote stad binnen 25 kilometer van de grens is er meestal ook sprake van groei van de bevolking over de grens. De combinatie stad (S) over de grens en gemiddelde krimp van de bevolking (K) in aangrenzende regio's in het buitenland komt slechts één keer voor, namelijk in Noord-Limburg. Dat komt door de ligging van stedelijke regio's in het Ruhrgebied waar een krimp van de bevolking wordt voorzien. Binnen de

³⁰ Marlet, G., Oumer, A., Ponds, R., van Woerkens, C. (2014). Groeien aan de grens. Nijmegen: VOC Uitgevers.

³¹ Zie bijlage 2 voor het bepalen van aangrenzende regio's.

Nederlandse grensregio's zijn er meer regio's waar een stad met meer dan 100 duizend inwoners ligt en er krimp wordt voorzien in de regio: Zuid-Limburg, Zuidoost-Drenthe en Twente. Maar in die gevallen is er gemiddeld wel een groei geprognosticeerd in de aangrenzende regio's in het buitenland. Dat biedt dus kansen om te profiteren van de vraag naar bijvoorbeeld woningen en voorzieningen aan de andere kant van de grens.

Tabel 4.1: Bouwstenen voor een afwegingskader																
Regio	Delfzijl en omgeving	Oost-Groningen	Achterhoek	Zeeuws-Vlaanderen	Zuid-Limburg	Noord-Limburg	Midden-Limburg	Zuidoost-Drenthe	Overig Zeeland	Twente	Noord-Overijssel	Arnhem/Nijmegen	Midden-Noord-Brabant	Zuidoost-Noord-Brabant	West-Noord-Brabant	
Krimp	x	x	x	x	x											
Anticipeer						x	x	x	x							
Stedelijkheid r25km*	L - L	L - L	L - L	L - S	S - S	S - S	L - S	S - L	L - S	S - L	S - L	S - L	S - L	S - L	S - S	
Prognose bevolking**	K - K	K - K	K - K	K - G	K - G	K - K	K - G	K - G	G - G	K - G	G - G	G - K	G - G	G - G	G - G	
Prognose beroepsbev.**	K - K	K - K	K - K	K - G	K - K	K - K	K - K	K - K	K - G	K - K	G - K	K - K	G - G	G - K	K - G	
Stedelijkheid r50km*	L - L	L - L	L - S	L - S	S - S	S - S	L - S	S - L	L - S	S - S	S - L	S - L	S - S	S - S	S - S	
<i>Toename banen bij:</i>																
Weerstand -10%	4%	9%	8%	27%	26%	19%	17%	6%	9%	8%	1%	4%	3%	6%	4%	
Weerstand -25%	10%	22%	19%	68%	65%	49%	43%	15%	23%	19%	4%	9%	7%	14%	9%	
Weerstand -50%	20%	43%	39%	135%	130%	97%	87%	29%	46%	38%	7%	18%	13%	28%	18%	
Landbouw	1,18	1,08	1,00	1,05	0,88	1,01	0,94	1,04	1,06	0,95	1,01	1,05	0,97	0,98	0,95	
Industrie	1,08	1,07	1,01	0,96	0,94	0,99	0,97	1,10	0,96	1,04	1,10	1,02	0,98	0,98	0,97	
Bouw	1,13	1,17	1,08	0,89	0,91	0,91	0,92	1,33	0,86	1,18	1,35	1,06	1,02	0,99	0,96	
Groothandel	0,90	0,91	1,05	0,95	0,94	1,13	1,07	1,00	0,95	1,07	1,08	1,09	1,07	1,09	1,03	
Consumentendiensten	0,95	0,98	1,01	0,99	0,97	0,96	0,97	0,98	0,97	1,05	1,06	1,00	0,88	0,93	0,92	
Vervoer en opslag	1,17	1,04	0,85	1,12	0,85	0,93	0,88	1,01	1,19	0,83	0,92	0,87	1,04	0,90	1,10	
Zakelijke diensten	0,87	0,91	1,06	0,86	1,07	1,13	1,11	0,88	0,84	0,98	0,91	1,00	0,98	1,03	0,95	
Ov. commerc. diensten	0,96	0,99	1,03	1,03	0,89	1,05	0,98	1,02	1,04	0,95	0,98	1,11	1,07	1,00	1,10	
Niet-commerc. diensten	0,95	0,97	0,94	1,10	1,09	0,93	1,00	0,90	1,07	0,93	0,88	0,95	1,05	1,03	1,05	

*L=achterland, S=stad; **K=krimp, G=groei - de letter links heeft betrekking op de eigen regio, rechts op de regio over de grens

Bij de stedelijkheid bij 50 kilometer over de grens is het de vraag in hoeverre er kansen bestaan voor verruiming van de arbeidsmarkt of samenwerkingsverbanden op grotere afstand, zoals samenwerking in het onderwijs, zie de casestudy voor grensoverschrijdend onderwijs in Limburg hieronder. Tabel 4.1 geeft de toename van het aantal bereikbare banen bij een afname van de grensweerstand onder de drie scenario's van hoofdstuk 3. Ook toont de tabel een cijfer voor economische complementariteit per sector: boven de 1 is er sprake van complementariteit.³² Voor beide cijfers (grensweerstand en complementariteit) geldt dat deze zijn berekend op basis van de werkelijke reisbereidheid voor werk en dus verder reiken dan enkel aangrenzende regio's in het buitenland.

Het verschil in aantal kilometers (25 of 50) bij het bepalen van stedelijkheid over de grens laat bijvoorbeeld zien dat de Achterhoek die zelf niet beschikt over een grote stad, daar ook niet over beschikt binnen een straal van 25 kilometer over de grens (L-L). Dit beperkt de mogelijkheid om te profiteren van het voorzieningenaanbod over de grens. Voor wat betreft werk zijn deze kansen door de hogere reisbereidheid er wel, want dan tellen de banen van Münster mee (L-S). Eenzelfde soort redenering gaat op voor Twente bij 25 kilometer (S-L) en 50 kilometer (S-S) door de ligging van Münster. Andere regio's waar de stedelijkheid zich op grotere afstand bevindt, zijn Midden-Noord-Brabant en Zuidoost-Noord-Brabant (25 km = Stad-Land; 50 km = Stad-Stad). Bij de eerste komt Antwerpen binnen bereik bij vijftig kilometer en bij de tweede het Ruhrgebied.

Er is wel duidelijk verschil in het aantal banen dat bereikbaar is over de grens door het verschil in afstand binnen die vijftig kilometer waarop een stad ligt. Het aantal bereikbare banen is namelijk berekend op basis van het ruimtelijk gemiddelde: banen dichterbij tellen zwaarder mee dan banen verder weg. Van de regio's met een grote stad binnen bereik over de grens profiteren de Limburgse regio's en Zeeuws-Vlaanderen in potentie veel en overig Zeeland, Twente, de Achterhoek en de Brabantse regio's minder. De steden liggen voor de Brabantse regio's verder weg, waardoor de banen minder zwaar meetellen.

Tot slot geeft het cijfer over complementariteit een indicatie van waar er overlap bestaat in economische sterktes, omdat de bereikbaarheid van banen

³² De relatieve vertegenwoordiging van een sector (gemiddelde = 1) in de eigen regio is vermenigvuldigd met de relatieve vertegenwoordiging van een sector over de grens (gemiddelde = 1) en daar is de wortel van genomen.

in het algemeen nog niets zegt over het verschil in economische structuur tussen de grensregio's aan de ene en de andere kant van de grens.³³

Casestudy: grensoverschrijdende samenwerking onderwijs in Limburg

Een van de uitdagingen waar veel grensregio's mee te maken hebben, is vergrijzing en braindrain, waaronder ook Limburg. Jongeren vertrekken naar de Randstad om te gaan studeren en keren niet terug; de overblijvende bevolking is steeds ouder en is lager opgeleid. Dat komt doordat de jongeren elders hun gezin stichten vooral hoger opgeleiden wegtrekken om te studeren.³⁴ Ook aan de andere kant van de grens in Duitsland trekken veel jongeren naar Hamburg, München of Berlijn. Dit terwijl er veel baan- en opleidingsopties binnen acceptabele reistijd zijn wanneer het hele grensgebied in overweging zou worden genomen bij de studiekeuze van Nederlandse en Duitse jongeren. Als het lukt om de baankansen en de opleidingsmogelijkheden aan beide kanten van de grens op het vizier van jongeren te krijgen, wordt de grensregio mogelijk aantrekkelijker om te (ver)blijven voor studie. Dan ontstaat er ook meer draagvlak om nieuwe opleidingen te starten dan wel bestaande opleidingen in de lucht te houden en kunnen instituten het opleidingsaanbod op elkaar afstemmen.

Uit eerder Atlasonderzoek blijkt dat grensbarrières ervoor zorgen dat vooral Nederlandse jongeren weinig over de grens gaan studeren. Hoewel bijna de helft van de buitenlandse hbo-studenten in Nederland afkomstig was uit Duitsland (18 procent van alle in het buitenland studerende Duitse studenten), was slechts 0,6 procent van alle buitenlandse studenten in Duitsland uit Nederland afkomstig (8 procent van alle in het buitenland studerende Nederlandse studenten).³⁵ Ook weten weinig Nederlandse studenten de weg naar de Duitse universiteiten te vinden, zoals de TU Aken die op korte afstand over de grens bij Limburg ligt.³⁶

Eén van de grootste barrières om over de grens te gaan studeren is de Duitse taal. Middelbare scholen zouden in hun studieprogramma het belang van de Duitse taal kunnen benadrukken. Andersom zou het versterken van de Engelse taalvaardigheid aan Duitse zijde bijdragen. Een andere belangrijke

³³ Dit zou voor beleidsvorming kunnen betekenen dat toegewerkt wordt naar een fijnmazigere analyse van de complementariteit over de grens, afhankelijk van de voorgenomen beleidsmaatregel. Ook merken we eerder op dat in absolute aantallen de banen per sector mogelijk nog altijd een grote bijdrage leveren aan het totaal aantal bereikbare banen.

³⁴ [CBS \(2016\). Vergrijzing meest toegenomen in Limburg](#), bezocht op 09-06-2020.

³⁵ Marlet, G., Oumer, A., Ponds, R., van Woerkens, C. (2014). Groeien aan de grens. Nijmegen: VOC Uitgevers.

³⁶ [Studeren in Aken \(2020\) De Limburger: 'Limburgse student loopt niet warm voor Aken'](#), bezocht op 09-06-2020.

barrière is een gebrek aan kennis van de mogelijkheden over de grens,³⁷ waarbij het promoten van instellingen over de grens op studiebeurzen en op Nederlandse middelbare scholen de barrières zouden kunnen verkleinen.³⁸ Een derde factor van belang zijn openbaar vervoerverbindingen. Zo zet Parkstad Limburg zich al enige tijd in om de treinverbinding met Aken te verbeteren.³⁹ Tot slot zijn er belangrijke systeemverschillen: zoals toegang tot het hoger onderwijs, opleidingsstructuur en -duur, diploma's, bekostiging van het hoger onderwijs en kwaliteitsbewaking.⁴⁰ Om de grensbarrières te verlagen, lopen er verschillende samenwerkingsverbanden op verschillende onderwijsniveaus. Hieronder enkele voorbeelden.

Samenwerking Euregio-Xperience (mbo)

Euregio-Xperience is een project van de Euregio rij-n-maas-noord met als doel mbo-studenten te enthousiasmeren om de arbeidsmarkt in het buurland te verkennen. Binnen het project worden taalcursussen, cultuur- en sollicitatietrainingen, bedrijfsbezoeken en stagebemiddeling aangeboden om de grensbarrières te verlagen. Verder ontvangen mbo-studenten die een grensoverschrijdende stage in de Euregio rij-n-maas-noord (willen) lopen een reiskostenvergoeding en worden ze ondersteund bij de zoektocht naar een stagebedrijf.

Stichting Gilde Opleidingen en Citaverde College zijn financiële partners van het INTERREG V A-project, naast hoofdpartner Euregio rij-n-maas-noord. Andere partners zijn met name Duitse mbo-scholen (*Berufskollegs*) en Nederlandse en Duitse bedrijven. Nadat meer dan 1000 mbo-studenten aan het Euregio-Xperience-project hebben deelgenomen, is op 1 juli 2019 het project Euregio-Xperience 2.0 gestart.⁴¹

³⁷ [Frerick, M. & Maes, M. \(2014\). Studeren in Duitsland: belemmeringen en kansen voor grensoverschrijdend vervolgonderwijs \(HBO/WO\)](#), bezocht op 09-06-2020.

³⁸ [Radboud Universiteit \(2018\). Conferentie: Leren aan de grens](#), bezocht op 09-06-2020.

³⁹ [Stadszaken \(2019\). Roemer: 'Seinen moeten op groen voor Intercity Amsterdam-Heerlen-Aken'](#), bezocht op 09-06-2020.

⁴⁰ [Frerick, M. & Maes, M. \(2014\). Studeren in Duitsland: belemmeringen en kansen voor grensoverschrijdend vervolgonderwijs \(HBO/WO\)](#), bezocht op 09-06-2020. Op basis van: Nickel, S., Zdebel, T., & Westerheijden, D. F. (2009). Joint Degrees in European Higher Education. Obstacles and opportunities for transnational programme partnerships based on the example of the German-Dutch EUREGIO. Enschede / Gronau: CHEPS / Centre for Higher Education Development / Euregio.

⁴¹ [Euregio rij-n-maas-noord \(2020\). Achtergrond en mogelijkheden](#), bezocht op 09-06-2020.

Samenwerking Euregio Campus Limburg/Niederrhein (hbo)

In het project Euregio Campus Limburg/Niederrhein werken Fontys International Business School en de Hochschule Niederrhein samen met de steden Venlo, Krefeld en Mönchengladbach om grensbarrières te verlagen en young professionals aan te trekken om de braindrain in de regio tegen te gaan. Het doel van het project is om te *boeien, binden en vasthouden*: het boeien van studenten voor de Euregio rijn-maas-noord als aantrekkelijke regio om te studeren, het binden van studenten aan de regio door onder andere grensoverschrijdende studieprogramma's te ontwikkelen en het vasthouden van de young professionals in de regio door ze vroegtijdig te verbinden aan het bedrijfsleven.⁴² Het project valt binnen het INTERREG-programma Deutschland-Nederland en krijgt steun van de Europese Unie, de provincie Limburg en *Bundesland* Noordrijn-Westfalen.⁴³

Samenwerkingen universiteiten (WO)

Er bestaan meerdere samenwerkingen tussen universiteiten uit Nederland en Duitsland. Deze zogenoemde *joint programmes* zijn studies die door twee (of meer) universiteiten zijn opgezet. Een student volgt hierbij onderwijs op beide universiteiten en krijgt aan het eind óf een diploma dat gezamenlijk door de universiteiten wordt uitgegeven (*joint degree*) óf van beide universiteiten een apart diploma (*double degree*).⁴⁴

Een voorbeeld hiervan is de Engelstalige research master European Studies gegeven door Universiteit Maastricht en Universität Köln, waarbij in het eerste jaar het onderwijs gevolgd wordt in Maastricht en het tweede jaar in Keulen. Studenten schrijven hun scriptie onder begeleiding van docenten aan beide universiteiten en aan het eind ontvangt de student twee aparte diploma's. Ook heeft de Universiteit Maastricht, in samenwerking met Zuyd Hogeschool, NEIMED, de provincie Limburg, de stad Maastricht en de Euregio Maas-Rijn het *Institute for Transnational and Euregional cooperation and Mobility* (ITEM) opgezet. Dit interdisciplinaire instituut houdt zich bezig met onderzoek, advisering, kennisuitwisseling en opleidingsactiviteiten omtrent grensoverschrijdende mobiliteit en samenwerking.⁴⁵

⁴² [Brouwers, B. \(2019\). Fontys en Hochschule Niederrhein strijden samen tegen de braindrain in het grensgebied](#), bezocht op 09-06-2020.

⁴³ [INTERREG Deutschland-Nederland \(2020\). Euregio Campus – Limburg / Niederrhein](#) bezocht op 09-06-2020.

⁴⁴ [Studeren in Duitsland \(2020\). Joint programmes WO](#), bezocht op 09-06-2020.

⁴⁵ [Universiteit Maastricht \(2020\). ITEM](#), bezocht op 09-06-2020.

4.2 Afwegingskader op hoofdlijnen

Bij het slechten van grensbarrières zullen in grensregio's het aantal bereikbare banen en voorzieningen toenemen en daarmee ook de woonaantrekkelijkheid.⁴⁶ Buiten Nederland hebben studies aangetoond dat Europese grensregio's over het algemeen geprofiteerd hebben van verdergaande Europese integratie. De bevolking is er meer toegenomen, of minder afgenomen, dan wanneer die integratie niet had plaatsgevonden.⁴⁷

Toch zijn er ook redenen te veronderstellen dat er niet alleen maar positieve effecten te verwachten zijn. Het slechten van grensbarrières kan ook leiden tot een verdergaande concentratie van economische activiteiten in nu al sterke agglomeraties ten koste van minder sterke steden of het 'achterland'. Een voorbeeld hiervan is het voormalige Oost-Duitsland. Doordat er weinig concurrentievoordelen waren opgebouwd in het verleden, verloor het hoogwaardige economische activiteiten aan West-Duitsland.⁴⁸ Bedrijven kunnen vertrekken omdat het na het slechten van grensbarrières ook vanuit sterke, centrale locaties goed mogelijk is om de markten over de grens te bedienen. In dat geval zorgt het slechten van grensbarrières juist voor een verdergaande concentratie van economische activiteiten en bevolking op de plek waar die nu al het meest geconcentreerd is. Dat zou betekenen dat nabijgelegen steden die nu al sterk zijn profiteren, zowel de nabijgelegen sterke steden in het eigen land als de sterke steden over de grens.

Meer algemeen is niet elk beleidsvoornemen gericht op het slechten van grensbarrières zinvol voor elke grensregio. Hieronder staat een vertaling van de uitkomsten in dit rapport en de typologie uit de voorgaande paragraaf naar een aantal bouwstenen voor een eerste afwegingskader op hoofdlijnen. Dat kader is bedoeld om bij het ontwerpen van beleid aansluiting te zoeken bij de kansen die er zijn gegeven de kenmerken van de regio's (*regiospecifiek beleid*, zie onderstaand tekstkader).

⁴⁶ Marlet, G., Oumer, A., Ponds, R., van Woerkens, C. (2014). *Groeien aan de grens*. Nijmegen: VOC Uitgevers.

⁴⁷ Brakman, S., Garretsen, H., Oumer, A. (2012). The Border Population Effects of EU Integration. *Journal of Regional Science*, 52, 1, pp. 40-59.

⁴⁸ Brakman, S., Garretsen, H., Schramm, M. (2004). The spatial distribution of wages: Estimating the Helpman-Hanson model for Germany, in: *Journal of Regional Science*, 44, 3, pp. 437-466; Redding, S.J., Sturm, D.M. (2008). The Costs of Remoteness: Evidence from German Division and Reunification, in: *American Economic Review*, 98,5, pp. 1766-1797; Krugman, P., Hanson, G. (1994). Mexico-U.S. Free Trade and the Location of Production, in: P. Garber, *Mexico-U.S. Free Trade Agreement* (MIT Press).

Regiospecifiek en generiek beleid

Dit rapport richt zich niet op (de effectiviteit van) specifieke beleidsmaatregelen. Wel is het goed stil te staan bij verschillende voorbeelden van regiospecifiek beleid en dat veel grensbarrières ook samenhangen met generiek beleid op een hoger schaalniveau.

Regiospecifiek

Het slechten van barrières op het gebied van taal, cultuur en instituties op regionaal niveau kan zich bijvoorbeeld richten op taalcursussen, verplichte taalvakken in het (basis)onderwijs in grensregio's, openbaar vervoerverbindingen, het afstemmen van de programmering tussen poppodia, uitwisseling van studenten, afstemming van de regionale arbeidsmarkt, samenwerking tussen zorginstellingen, gezamenlijke onderzoeksprojecten tussen universiteiten en het bevorderen van samenwerking tussen bedrijven.

Het verbeteren van de weginfrastructuur kan helpen, al heeft dit ten opzichte van het slechten van institutionele barrières een beperkte invloed.⁴⁹ Veel van de infrastructuur is gegeven het huidige verkeer al goed op orde en verbeteringen zouden minimaal samen moeten gaan met het slechten van institutionele barrières. Wanneer wordt voldaan aan deze voorwaarde van institutionele integratie kan het verbeteren van de treinverbindingen met steden aan de andere kant van de grens mogelijk wel impact hebben op het vasthouden en eventueel aantrekken van met name hoogopgeleiden, die bereid zijn verder te reizen voor werk en opleiding en dat ook vaker met de trein doen.⁵⁰

Uiteindelijk moeten beleidsmaatregelen op meer detail worden getoetst. Alleen middels het monitoren van beleidsexperimenten kan echt inzicht worden verkregen in de (te verwachten) effectiviteit van maatregelen.⁵¹

Generiek

Bovendien hangt de kans van slagen ook af van *generiek beleid* op een hoger schaalniveau: veel van de culturele en institutionele barrières op de arbeids- en woningmarkt, het onderwijs en de zorg betreffen nationale instituties, zoals afwijkende schoolsystemen en fiscale en administratieve regelgeving. Het gelijktrekken van deze instituties zou het beste bilateraal tussen landen of op Europees niveau via verdergaande Europese integratie kunnen plaatsvinden.

Tabel 4.2 beschrijft per typologie naar stedelijkheid de *kansen op hoofdlijnen*. Hoewel kans zich in ieder type regio voordoen, verschilt de mate waarin per regio (zie tabel 4.1). Het kleurgebruik in tabel 4.2 geeft een eerste indicatie van de mate waarin kansen zich voordoen: van lichtgroen (relatief meer kansen) naar donkergroen (relatief minder kansen). Aanvullend moet binnen een typologie de bevolkingsontwikkeling, bereikbaarheid van banen en economische complementariteit over de grens in overweging worden genomen om de mate waarin kansen zich voordoen in te schatten.

⁴⁹ Ponds, R. & van Woerkens, C. (2017). Qua Vadis Enschede. Agglomeratievoordelen en vier opties voor een betere bereikbaarheid. Utrecht: Atlas voor gemeenten.

⁵⁰ Ritsema van Eck e.a. (2020). Dagelijkse verplaatsingspatronen: intensivering van stedelijke netwerken? Den Haag: PBL.

⁵¹ Zie ook CPB (2016). De arbeidsmarkt aan de grens met en zonder grensbelemmeringen. Den Haag: Centraal Planbureau.

Tot slot verschilt het type beleid om die kansen te benutten. Zo ziet het beleid gericht op het versterken van twee zwaartepunten (Stad-Stad) er anders uit dan beleid gericht op het versterken en benutten van de mogelijkheden voor een aantrekkelijk woonmilieu (Achterland-Stad) of het beperken van de gevolgen van krimp (Achterland-Achterland).

Achterland-Stad

Door de combinatie van een toename van bereikbare banen en voorzieningen over de grens en de in de Nederlandse regio beschikbare rust en ruimte (en lage huizenprijzen), wordt de regio voor buitenlandse huishoudens aantrekkelijk om in te wonen. Ook voor Nederlandse huishoudens wordt de regio aantrekkelijker om in te wonen door de toename in aanbod banen en voorzieningen over de grens. Door een toename van het aantal huishoudens neemt ook het voorzieningenaanbod in de Nederlandse regio toe.

De aantrekkingskracht van de regio op bedrijven en grootstedelijke voorzieningen is onzeker, omdat de aanzuigende werking van de stad over de grens ook kan leiden tot meer agglomeratie in het voordeel van de stad. Het is goed denkbaar dat een achterland door minder grensweerstand banen en grootschalige voorzieningen ziet verdwijnen naar een nabijgelegen stad (over de grens), omdat de markt nu ook goed vanuit de centrumlocatie is te bedienen waar als gevolg van agglomeratievoordelen productiviteitswinst en schaalvoordelen vallen te behalen.

Het achterland hoeft er echter niet op achteruit te gaan. Het kan als woonlocatie aantrekkelijker worden omdat de bereikbaarheid van banen en voorzieningen toeneemt, waardoor beide gebieden profiteren. Zeeuws-Vlaanderen lijkt hiervan een voorbeeld, zie de casestudy in hoofdstuk 3. Grotere regionale verschillen leiden daarom niet noodzakelijk tot welvaartsverlies: banen clusteren in het centrum, het achterland wint in woonkwaliteit en bevolkingsomvang.⁵² Het regionale beleid in de typologie 'Achterland-Stad' zou de woonkwaliteit als uitgangspunt moeten nemen met goede verbindingen met het banen- en grootstedelijke voorzieningencentrum aan de aan de andere kant van de grens.

⁵² CPB (2014). Regionale sterktepunten benut. Agglomeratie, transportinfrastructuur en welvaart. Den Haag: CPB.

Tabel 4.2: Kansen gezien vanuit Nederlandse grensregio's	
Achterland-Stad Aantrekkelijke woonomgeving	Stad-Stad Zwaartepunten benutten
Door toename bereikbare banen over de grens enerzijds en beschikbare rust en ruimte (en lage huizenprijzen) in de eigen regio anderzijds, wordt de regio aantrekkelijk om in te wonen. Door een toename van de bevolking neemt het draagvlak voor voorzieningen toe. De aantrekkingskracht van de regio op bedrijven en (grootstedelijke) voorzieningen is onzeker, omdat de aanzuigende werking van de stad over de grens ook kan leiden tot meer agglomeratie in het voordeel van de stad. Aantrekkelijke woonmilieus met toenemende baankansen over de grens <i>Zeems-Vlaanderen, Midden-Limburg, overig Zeeland</i>	De agglomeratie als geheel wordt sterker door toenemende productie- en consumptievoordelen. Er ontstaat meer volume aan <i>input sharing</i>: meer toeleveranciers, een grotere arbeidsmarkt, meer potentiële samenwerking etc. Ook is er een betere matching op de arbeidsmarkt omdat het zoekgebied voor bedrijf en werknemer groter wordt. Tot slot zijn er meer kansen om van elkaar te leren via kennisnetwerken (<i>learning</i>). De 'geamputeerde agglomeratie' is gelijmd. Sharing, matching, learning <i>Zuid- en Noord-Limburg, Brabant, Twente</i>
Achterland-Achterland Gezamenlijke leefbaarheidstrategie	Stad-Achterland Natuurwaarden en stedelijke concentratie
Profiteren van gezamenlijk draagvlak voorzieningen. Door bundeling, samenwerking en uitwisseling verder versterken van dit draagvlak. Ook zijn er (relatief beperkte) kansen om te profiteren van een gezamenlijke arbeidsmarkt. Bundelen voorzieningen en beperkte toename baankansen <i>Delftzijl en omgeving, Oost-Groningen, Achterhoek</i>	Een groter aanbod recreatieve natuur vergroot de aantrekkelijkheid van de woonomgeving in de nabijheid van de centrale stad. De aanzuigende werking van de Nederlandse stad kan leiden tot een toenemende concentratie van banen en grootstedelijke voorzieningen. Sterkere stad met een aantrekkelijker ommeland <i>Zuidoost-Drenthe, Noord-Overijssel, Arnhem-Nijmegen, Midden-N-Brabant en Zuidoost-N-Brabant.</i>

Stad-Stad

Wanneer de relatieve afstand tussen twee steden daalt, profiteren beide door een betere matching op het gebied van arbeid, kennis en voorzieningen (Stad-Stad). Dat laatste betekent dat het zoekgebied van bedrijven naar de benodigde kennis en vaardigheden groter wordt. En dat de ontbrekende kennis en vaardigheden in de ene stad uit de andere kan worden aangevuld. Vanuit werknemers bezien ontstaan er meer kansen om hun specifieke kennis en vaardigheden op een zo gunstig mogelijke manier in te zetten, namelijk daar waar de vraag van bedrijven precies aansluit op deze kennis en vaardigheden. Deze betere matching levert een hogere productiviteit voor bedrijven op en een beter loon voor werknemers. Deels hangt dit af van de mate van economische complementariteit tussen de steden.

Kennisinstituten kunnen inzetten op meer samenwerking en kennisuitwisseling op complementaire gebieden en het afstemmen van specialisatie. Tot slot ontstaat er een groter aanbod aan grootstedelijke voorzieningen, die ook beter op elkaar kunnen worden afgestemd. Deze agglomeratievoordelen worden in de literatuur ook wel samengevat als *sharing, matching, learning*.⁵³

Stad-Achterland

De stedelijke regio aan Nederlandse zijde ziet haar aantrekkelijkheid toenemen door landelijke woonruimte en natuur- en recreatiewaarden aan de andere kant van de grens. De Nederlandse stad heeft een aanzuigende werking op een beperkt aantal banen en voorzieningen van over de grens. De sterkere stad en het 'nieuwe ommeland' ziet vervolgens ook haar aantrekkingskracht op huishoudens uit andere (nabij gelegen) delen van het land toenemen.

Achterland-Achterland

Zoals voorgaande redenering neemt door het slechten van grensbarrières de aantrekkelijkheid van stedelijke grensregio's of het Nederlandse achterland nabij steden over de grens toe. Voor achterlandregio's waar deze stedelijkheid (in de omgeving) ontbreekt, ontstaan er juist kansen om de krimp samen het hoofd te bieden, door (het bestendigen en versterken van) een gezamenlijke arbeidsmarkt- en voorzieningenbeleid. Bijvoorbeeld door het voorzieningenaanbod te bundelen en grensoverschrijdend bezoek te

⁵³ Duranton, G. & Puga, D. (2004). Micro-foundations of agglomeration economies, pp. 2063-2117 in: V. Henderson & J.F. Thisse (eds.), *Handbook of Regional and Urban Economics*, vol.4, Amsterdam: Elsevier.

stimuleren, zoals zorg- en winkelbezoeken. Dit bevordert het draagvlak van voorzieningen in een omgeving waar de bevolking krimpt.

Literatuur

Brakman, S., Garretsen, H., Schramm, M. (2004) The spatial distribution of wages: Estimating the Helpman-Hanson model for Germany, in: *Journal of Regional Science*, 44, 3, pp. 437-466.

Brakman, S., Garretsen, H., Oumer, A. (2012). The Border Population Effects of EU Integration. *Journal of Regional Science*, 52, 1, pp. 40-59.

CPB (2014). Regionale sterktepunten benut. Agglomeratie, transportinfrastructuur en welvaart. Den Haag: Centraal Planbureau.

CPB (2016). De arbeidsmarkt aan de grens met en zonder grensbelemmeringen. Den Haag: Centraal Planbureau.

Duranton, G. & Puga D. (2004). 'Micro-foundations of agglomeration economies', pp. 2063-2117 in: V. Henderson & J.F. Thisse (eds.), *Handbook of Regional and Urban Economics*, vol.4, Amsterdam: Elsevier.

Glaeser, E.L., Kolko, J., Saiz, A. (2001). Consumer City, in: *Journal of Economic Geography* 1,1, pp. 27-50.

Glaeser, E.L. (2011). *The triumph of the city. How our greatest invention makes us richer, smarter, greener, healthier and happier*, New York: Penguin.

Huizinga, F. & Smid B. (2004). *Vier vergezichten op Nederland. Productie, arbeid en sectorstructuur in vier scenario's tot 2040*, Den Haag: Centraal Planbureau.

Krugman, P, Hanson, G. (1994). Mexico-U.S. Free Trade and the Location of Production, in: P. Garber, *Mexico-U.S. Free Trade Agreement* (MIT Press).

Marlet, G. (2009). *De aantrekkelijke stad. Moderne locatietheorieën en de aantrekkingskracht van Nederlandse steden*. Nijmegen: VOC Uitgevers.

Marlet, G., Oumer, A., Ponds, R., van Woerkens, C. (2014). *Groeien aan de grens*. Nijmegen: VOC Uitgevers.

Marlet, G., Middeldorp, M., Ponds, R., van Woerkens, C. (2019). Atlas voor gemeenten 2019, Groei & Krimp. Nijmegen: VOC Uitgevers.

PBL (2016). De verdeelde triomf. Verkenning van stedelijke ongelijkheid en opties voor beleid. Ruimtelijke verkenningen 2016. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Raspe, O. & van den Berge M. (2017). Regionaal-economische groei in Nederland. Een typologie van regio's, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Raspe, O., Van den Berge, M., De Graaff, T. (2017). Stedelijke regio's als motoren van economische groei. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Redding, S.J., Sturm, D.M. (2008). The Costs of Remoteness: Evidence from German Division and Reunification, in: American Economic Review, 98,5, pp. 1766-1797.

Ritsema van Eck e.a. (2020). Dagelijkse verplaatsingspatronen: intensivering van stedelijke netwerken? Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Van Oort e.a. (2006). Economische netwerken in de regio. Rotterdam: NAI Uitgevers, Den Haag: Ruimtelijk planbureau.

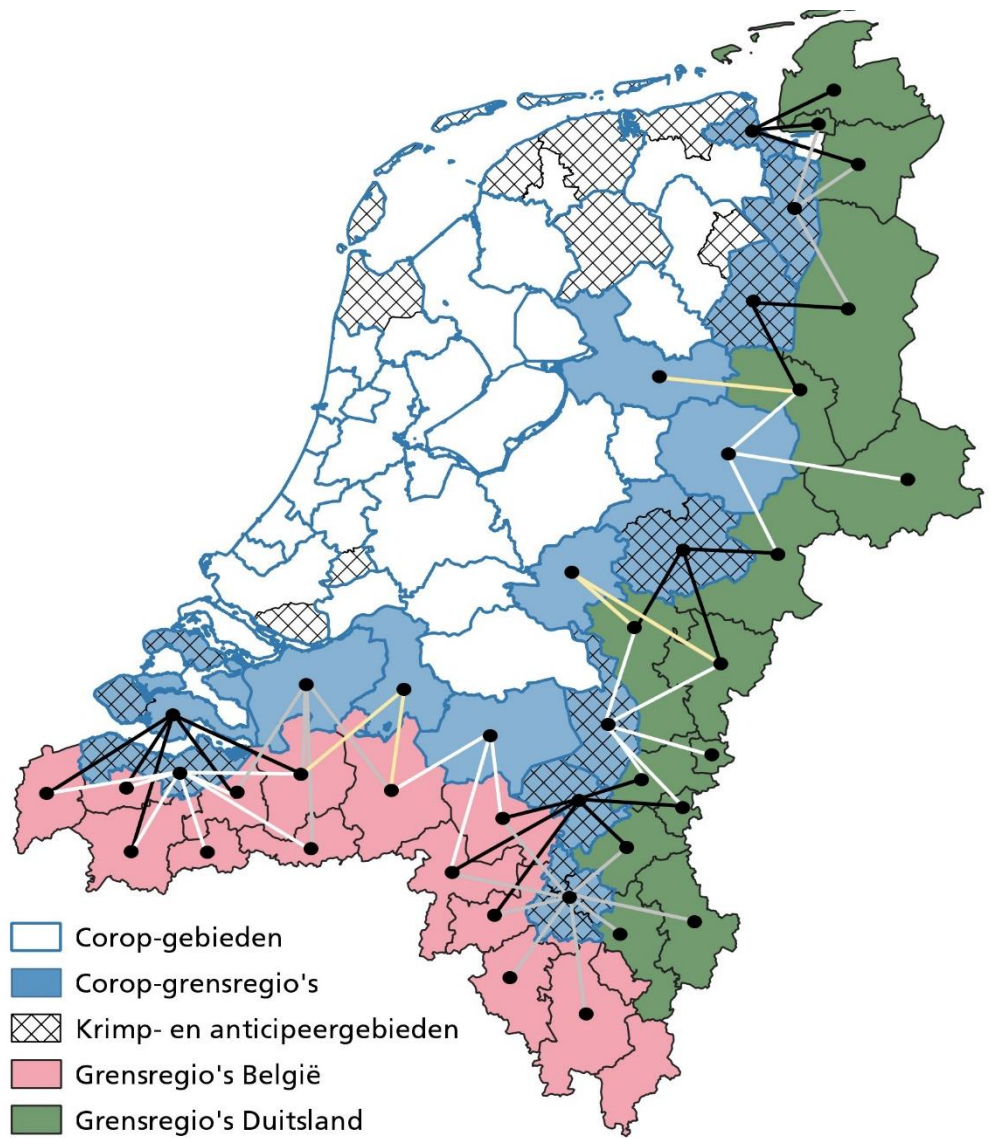
Weterings, W., & Gessel-Dabekaussen, G. (2015). Arbeidsmarkt zonder grenzen. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Bijlage 1: Selectie variabelen

Indicator	Beschikbaar?	Opmerkingen	Gebruikt?	Bronnen
(Beroeps)bevolking – ontwikkeling & prognose	Ja	Landelijke bronnen, voor Duitsland regionale bronnen	Ja	CBS, StatBel, LSN, NRW
Stedelijkheid	Ja	Inwoners steden van Eurostat, totale inwonersaantallen landelijke bronnen	Ja	CBS, StatBel, LSN, NRW, Eurostat
Banen totaal	Ja	Landelijke statistiekbureau's	Ja	CBS, SAMBL, DWSES
Banen per sector	Ja	Landelijke bronnen (4 sectoren); relatieve gegevens PBL o.b.v. reisbereidheid (9 sectoren)	Ja, data PBL	Weterings, W., & Gessel-Dabekaussen, G. (2015) ⁵⁴
Werkzame Nederlanders over de grens	Ja	Personen met inkomsten arbeid buitenland	Ja	CBS / Belastingdienst
Grenspendel	Deels	Duitse gegevens niet compleet	Nee	
Voorzieningen	Handwerk	Valt buiten scope van studie	Nee	
Werkzame beroepsbevolking	Nee	België alleen gehele grensregio als 1 regio beschikbaar	Nee	
Werkzame personen	Nee	België alleen landelijke gegevens	Nee	
Werkloosheid	Nee	België grensregio alleen als geheel beschikbaar	Nee	
Arbeidsdeelname	Nee	België grensregio alleen als geheel beschikbaar	Nee	
Bedrijven - oprichtingen en sluitingen	Nee	Duitsland alleen sluitingen, België sluitingen op gewesten niveau, oprichtingen landelijk niveau	Nee	
Bedrijven - Vestigingen	Nee	België alleen op gewesten niveau	Nee	
Bruto toegevoegde waarde	Nee	Gegevens niet beschikbaar voor België. Duitsland deels	Nee	
Handel	Deels	Op provincieniveau (NUTS2)	Nee	

⁵⁴ Op basis van: CBS; IAB; RSZ; Omnitrans.

Bijlage 2: Aangrenzende regio's buitenland

Bijlage 3: Sectorspecialisaties

COROP-naam				Landbouw	Industrie	Bouw	Logistiek	ICT en media	Financiële diensten	Onroerend goed	Zakelijke diensten	Overheid en zorg	Consumentendiensten
	Grensregio	Krimpregio	Anticipeerregio										
Oost-Groningen	x	x		1,7	1,6	1,2	0,9	0,4	0,4	1,1	0,6	1,1	1,0
Delfzijl en omgeving	x	x		2,1	1,7	1,0	1,0	0,2	0,8	0,5	0,7	1,0	0,8
Achterhoek	x	x		1,9	1,7	1,1	1,0	0,4	0,3	0,7	0,7	1,0	0,9
Zeeuws-Vlaanderen	x	x		2,4	1,7	1,0	1,1	0,2	0,4	1,0	0,7	0,9	0,7
Zuid-Limburg	x	x		0,3	1,3	0,8	1,0	0,7	0,9	1,0	0,9	1,1	1,0
Zuidoost-Drenthe	x		x	2,2	1,5	1,3	0,9	0,5	0,4	0,8	0,8	0,9	1,1
Overig Zeeland	x		x	2,2	1,1	1,1	1,1	0,4	0,6	1,2	0,7	1,0	0,8
Noord-Limburg	x		x	2,8	1,6	0,6	1,3	0,4	0,3	0,6	0,5	0,8	0,9
Midden-Limburg	x		x	1,6	1,4	0,9	1,1	0,4	0,4	0,7	0,6	1,0	0,9
Noord-Overijssel	x			1,7	1,2	1,2	1,0	0,6	0,6	0,8	0,7	1,1	0,8
Twente	x			1,2	1,4	1,3	1,0	0,7	0,4	0,9	0,9	1,0	0,8
Arnhem-Nijmegen	x			0,5	0,9	0,8	0,9	0,7	0,5	0,7	1,1	1,3	0,9
West-Noord-Brabant	x			1,2	1,3	1,0	1,1	0,6	0,5	1,0	1,0	0,9	0,9
Midden-Noord-Brabant	x			0,9	1,3	1,0	1,1	0,4	1,1	0,7	0,8	0,9	1,2
Zuidoost-Noord-Brabant	x			0,9	1,7	0,9	0,9	0,8	0,9	0,8	1,1	0,9	0,8
Overig Groningen		x		1,0	0,8	0,8	0,8	1,4	0,4	1,0	0,9	1,3	0,9
Noord-Friesland		x		1,7	1,1	1,1	0,9	0,5	1,5	0,8	0,8	1,2	0,9
Zuidoost-Friesland			x	1,6	1,5	1,1	1,0	0,5	0,5	1,0	0,7	1,0	0,8
Noord-Drenthe			x	1,6	0,8	0,9	1,0	0,7	0,8	1,0	0,8	1,3	0,9
Kop van Noord-Holland			x	3,0	0,9	1,6	1,1	0,4	0,6	1,2	0,7	1,0	0,9
Oost-Zuid-Holland			x	1,6	0,9	1,5	1,1	1,0	0,9	1,1	0,9	0,9	0,9
Groot-Rijnmond			x	0,5	0,9	1,0	1,1	0,9	1,2	1,2	1,1	1,0	0,8
Zuidwest-Friesland				2,6	1,4	1,3	1,0	0,4	0,3	0,7	0,9	0,9	1,1
Zuidwest-Drenthe				1,8	1,3	1,1	0,9	0,5	1,1	0,7	0,7	1,1	0,8
Zuidwest-Overijssel				2,0	1,3	1,0	1,0	0,9	0,4	1,1	0,9	1,0	1,0
Veluwe				0,9	1,1	1,3	0,9	0,7	0,9	0,7	1,0	1,1	0,9
Zuidwest-Gelderland				2,1	1,2	1,3	1,2	0,8	0,3	0,6	0,9	0,7	0,9
Utrecht				0,4	0,5	1,0	0,9	1,8	1,6	0,9	1,1	1,0	1,2

Kansen zonder grenzen? [Van den Berge, Middeldorp, Burema]

Alkmaar en omgeving		1,0	0,7	1,1	1,1	0,8	1,3	1,2	0,8	1,1	1,0
IJmond		0,3	1,8	1,3	1,0	0,4	0,5	1,3	0,8	0,9	0,9
Aggl. Haarlem		0,1	0,7	0,7	1,0	1,1	0,5	1,2	1,1	1,2	1,3
Zaanstreek		0,3	1,1	1,3	1,1	0,6	0,6	1,5	1,0	0,9	1,1
Groot-Amsterdam		0,2	0,4	0,6	1,1	1,9	2,4	1,4	1,5	0,8	1,3
Het Gooi en Vechtstreek		0,1	0,6	0,9	0,9	3,2	0,8	1,5	1,1	0,9	1,2
Aggl. Leiden en Bollenstreek		0,9	0,9	1,0	1,0	0,7	0,7	0,9	0,9	1,2	1,0
Aggl. 's-Gravenhage		0,4	0,4	0,9	0,8	1,4	1,0	1,3	1,2	1,3	1,6
Delft en Westland		4,4	0,8	1,1	0,9	1,0	0,4	1,1	1,0	0,9	0,7
Zuidoost-Zuid-Holland		0,3	1,3	1,9	1,0	0,7	0,6	1,2	1,0	0,9	0,6
Noordoost-Noord-Brabant		1,2	1,4	1,3	1,1	0,8	0,6	0,9	0,8	0,9	0,8
Flevoland		1,6	1,0	0,9	1,1	1,0	0,3	0,7	1,1	1,0	1,0

Bijlage 4: Sectorspecialisaties industrie

COROP-naam				Delfstoffenwinning	Chemie	Basismetaleindustrie	Machine-industrie	Elektro-industrie	Transportmiddelen industrie	Voedingsmiddelenindustrie	Kledingindustrie	Overige industrie
	Grensregio	Krimpregio	Anticipieerregio									
Oost-Groningen	x	x		3,2	1,5	0,4	1,3	1,2	0,1	0,9	0,3	3,8
Delfzijl en omgeving	x	x		0,1	6,1	4,8	0,8	1,2	1,9	0,3	0,5	1,9
Achterhoek	x	x		0,2	0,7	2,5	2,2	1,7	0,7	2,0	2,0	1,9
Zeeuws-Vlaanderen	x	x		0,4	4,9	0,3	1,9	0,5	0,7	1,1	0,6	1,8
Zuid-Limburg	x	x		0,8	2,5	1,2	0,8	1,1	3,6	0,6	0,6	1,6
Zuidoost-Drenthe	x		x	6,6	3,0	1,2	1,4	1,7	0,3	0,7	1,2	1,7
Overig Zeeland	x		x	2,7	0,8	0,5	1,3	0,8	1,8	1,6	0,8	0,7
Noord-Limburg	x		x	0,7	0,9	2,2	2,1	3,4	1,1	1,0	0,7	1,6
Midden-Limburg	x		x	0,5	1,2	1,5	1,7	0,9	1,1	0,6	0,7	2,2
Noord-Overijssel	x			0,1	1,1	0,5	0,9	0,6	3,3	0,9	4,4	1,0
Twente	x			1,4	1,4	0,5	1,8	2,5	0,3	1,0	2,3	1,4
Arnhem-Nijmegen	x			0,4	0,7	0,4	0,7	1,7	0,6	0,6	0,8	0,9
West-Noord-Brabant	x			0,7	2,1	1,1	1,3	0,8	0,7	1,4	0,8	1,4
Midden-Noord-Brabant	x			0,0	1,9	0,2	1,0	0,6	1,6	1,4	3,9	1,4
Zuidoost-Noord-Brabant	x			0,0	0,6	1,3	2,5	2,6	3,0	1,5	2,4	1,1
Overig Groningen		x		1,3	0,5	0,9	0,7	0,9	0,4	0,8	0,5	1,1
Noord-Friesland		x		1,6	0,5	0,2	0,9	0,4	1,0	1,6	0,8	1,4
Zuidoost-Friesland			x	0,1	1,4	0,1	2,0	1,5	1,8	1,6	0,9	1,3
Noord-Drenthe			x	12,4	0,3	0,1	0,5	1,2	0,1	1,0	0,4	0,9
Kop van Noord-Holland			x	5,5	1,1	0,1	0,8	0,5	0,5	1,6	0,8	1,0
Oost-Zuid-Holland			x	0,0	0,5	0,1	1,0	0,7	0,2	1,1	0,7	1,3
Groot-Rijnmond			x	0,8	1,3	0,3	0,8	0,7	0,7	0,8	0,5	0,6
Zuidwest-Friesland				0,1	0,3	0,0	1,4	0,5	2,9	2,3	2,0	1,6
Zuidwest-Drenthe				0,9	0,9	0,4	1,0	0,5	4,0	1,5	0,5	1,6

Kansen zonder grenzen? [Van den Berge, Middeldorp, Burema]

Zuidwest-Overijssel		0,0	2,2	0,2	1,6	0,3	0,2	1,2	0,3	1,4
Veluwe		0,1	0,7	0,8	1,3	0,9	0,4	2,2	1,2	0,9
Zuidwest-Gelderland		0,5	1,0	0,4	1,3	0,8	0,8	1,2	0,7	1,7
Utrecht		0,0	0,3	0,4	0,5	0,6	0,5	0,7	0,5	0,6
Alkmaar en omgeving		1,7	0,6	0,1	0,9	0,6	0,5	0,7	0,6	0,8
IJmond		1,7	0,5	49,1	0,9	0,6	0,2	0,5	0,3	0,7
Aggl. Haarlem		0,0	1,5	0,0	0,2	0,4	1,5	0,3	0,3	0,4
Zaanstreek		0,0	1,6	0,2	0,9	1,2	0,4	2,7	1,2	0,5
Groot-Amsterdam		0,4	0,3	0,1	0,2	0,3	0,6	0,4	0,5	0,4
Het Gooi en Vechtstreek		0,0	1,6	0,4	0,3	1,0	0,3	0,3	0,7	0,6
Aggl. Leiden en Bollenstreek		0,1	1,7	0,6	0,7	0,9	0,9	1,2	0,7	0,8
Aggl. 's-Gravenhage		5,2	0,1	0,2	0,2	0,9	0,1	0,3	0,3	0,4
Delft en Westland		0,4	0,8	0,1	0,9	1,7	0,1	0,3	0,4	0,7
Zuidoost-Zuid-Holland		1,4	1,3	1,6	1,4	1,3	3,4	0,8	0,3	0,9
Noordoost-Noord-Brabant		0,2	1,6	1,0	1,6	0,9	0,7	1,4	1,1	1,8
Flevoland		0,0	1,0	0,1	1,2	0,6	1,0	1,9	0,8	0,7